

Samenlevingen

Inleiding in de sociologie

Noordhoff

**Nico Wilterdink, Don Weenink,
Katja Rusinovic, Bart van Heerikhuizen**

9^e druk

Samenlevingen

Inleiding in de sociologie

**Nico Wilterdink, Don Weenink, Katja Rusinovic,
Bart van Heerikhuizen (red.)**

Aan dit boek hebben bijgedragen:

Christien Brinkgreve

Cees Cruson

Rineke van Daalen

Herman Franke

Hein de Haas

Jan Rath

Ali de Regt

Kitty Roukens

Johannes van der Weiden

Ton Zwaan

Negende druk

Noordhoff Groningen/Utrecht

Ontwerp omslag: Michiel Uilen
Omslagillustratie: adimas: AdobeStock

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleen.

0 / 22

© 2022 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland.

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN (ebook) 978-90-01-74567-7
ISBN 978-90-01-74566-0
NUR 756

Woord vooraf bij de negende druk

Deze negende druk van *Samenlevingen* is geactualiseerd met behoud van de oorspronkelijke opzet van het boek. We hebben de meeste hoofdstukken voorzien van recente sociologische inzichten en we bespreken nieuwe maatschappelijke thema's, zoals de opkomst van de communicatiemaatschappij en Black Lives Matter, zowel in de lopende tekst als in de vorm van casussen. Voorts zijn alle cijfermatige gegevens geactualiseerd.

De kwantitatieve gegevens zijn verzameld door Hasse van der Veen, Zakia Essanhaji en Denise Jonker. We zijn hen dankbaar voor het vele werk dat zij hiervoor hebben verricht. Daarnaast willen wij de auteurs van de huidige en voorgaande edities hartelijk danken voor de bijdragen die zij hebben geleverd aan het schrijven van de hoofdstukken die nog steeds dienen als basisvorm van het boek. Voor de voorgaande edities zijn dit: Christien Brinkgreve (hoofdstuk 7), Cees Cruson (hoofdstuk 5), Rineke van Daalen (hoofdstuk 10), Herman Franke (hoofdstuk 11), Ali de Regt (hoofdstuk 7), Kitty Roukens (hoofdstuk 4), Johannes van der Weiden (hoofdstuk 9) en Ton Zwaan (hoofdstuk 3). Voor de achtste en negende editie zijn dit Hein de Haas (hoofdstuk 8) en Jan Rath (hoofdstuk 9).

Ten slotte willen we de collega's bedanken die ons hebben voorzien van zeer bruikbare suggesties voor het actualiseren van deze editie: Gert Spaargaren (hoofdstuk 9), Giseline Kuipers (hoofdstuk 5), Masja van Meeteren (hoofdstuk 11), Wilfred Uunk, Thijs Bol, Christian Bröer, Romke van der Veen (hoofdstuk 10), Olav Velthuis (hoofdstuk 2) en Herman van de Werfhorst (hoofdstuk 6).

De verantwoordelijkheid voor de tekst van deze nieuwe druk ligt bij ondergetekenden.

Don Weenink
Katja Rusinovic
Nico Wilterdink

Amsterdam, voorjaar 2022

Inhoud

Inleiding 8

1 Het terrein van de sociologie 11

- 1.1 Wat is sociologie? 12
- 1.2 Over de aard van de sociale werkelijkheid 16
- 1.3 Interactie 17
- 1.4 Cultuur 20
- 1.5 Interdependentie 25
- 1.6 Interactie, cultuur en interdependentie: samenhang en accentverschillen 30
- 1.7 Sociale processen en sociale ontwikkelingen 32
- 1.8 Basiscondities van menselijk samenleven 37
- 1.9 Arrangementen ter beheersing van problemen van het samenleven: sociale zorg en sociale controle 39
- Ten slotte 40

2 Economische bindingen 43

- 2.1 Productiewijzen en maatschappelijke ontwikkeling 45
- 2.2 De ontwikkeling van het moderne kapitalisme 51
- 2.3 Maatschappelijke achtergronden en gevolgen van industrialisering 55
- 2.4 Theoretische uitweiding: het verband tussen economische en andere sociale processen 61
- 2.5 Wegen van industrialisering 65
- 2.6 Industriële en postindustriële maatschappij 68
- 2.7 Arbeid in hooggeïndustrialiseerde samenlevingen 72
- 2.8 Arme en rijke landen 81
- Ten slotte 87

3 Politieke bindingen 91

- 3.1 Staten, politiek en geweld 92
- 3.2 Staatsvorming en staatsontwikkeling in West-Europa 101
- 3.3 Varianten van staatsvorming 108
- 3.4 Staatsvorming en politiek in Nederland 112
- 3.5 Uitbreiding van politieke bindingen: mondialisering en Europese integratie 121
- 3.6 Macht en democratie 125
- Ten slotte 127

4 Affectieve bindingen 131

- 4.1 Variaties in affectieve bindingen 132
- 4.2 Affectieve bindingen en de menselijke soort 137
- 4.3 Affectieve uitingen en gedragsstandaarden 141
- 4.4 Anonieme affectieve bindingen 155
- 4.5 Individualiseringsprocessen: worden affectieve bindingen zwakker? 158
- Ten slotte 161

- 5 Cognitieve bindingen 165**
 - 5.1 Alledaagse kennis 166
 - 5.2 Religie 171
 - 5.3 Ideologie 178
 - 5.4 Technologie en wetenschap 184
 - Ten slotte 190

- 6 Stratificatie 195**
 - 6.1 Sociale ongelijkheid en sociale stratificatie 196
 - 6.2 Stratificatie in complexe agrarische samenlevingen 202
 - 6.3 Industrialisering en klassenvorming 204
 - 6.4 Recente ontwikkelingen in sociaaleconomische ongelijkheid 207
 - 6.5 Klassen en statusverschillen in huidige westerse samenlevingen 210
 - 6.6 Sociale mobiliteit en ongelijkheid van kansen 223
 - 6.7 Internationale en etnische stratificatie 228
 - Ten slotte 232

- 7 Mannen, vrouwen en kinderen 235**
 - 7.1 Verwantschap, huwelijk en gezin 236
 - 7.2 Ontwikkeling van het gezinsleven in West-Europa 241
 - 7.3 Recente ontwikkelingen in huwelijk en gezin 246
 - 7.4 Vrouwen en mannen 253
 - 7.5 Seksualiteit 261
 - 7.6 Kinderen en volwassenen 266
 - Ten slotte 272

- 8 Bevolking en migratie 275**
 - 8.1 Patronen en oorzaken van de bevolkingsontwikkeling 277
 - 8.2 Gevolgen van bevolkingsgroei 281
 - 8.3 Nederlandse migratie in mondiaal en Europees perspectief 284
 - 8.4 Veranderingen in wereldmigratiepatronen in mondiaal en Europees perspectief 285
 - 8.5 De historische en koloniale wortels van Nederlandse migratiepatronen 288
 - 8.6 Nederland als vertrek- en bestemmingsland 289
 - 8.7 Migratiepatronen na de Tweede Wereldoorlog 294
 - 8.8 Oorzaken van migratie 305
 - 8.9 Migratie- en integratiebeleid 309
 - Ten slotte 313

- 9 Mensen en hun leefomgeving: steden, verstedelijking en het natuurlijk milieu 317**
 - 9.1 De opkomst van steden en verstedelijking 318
 - 9.2 Wat zijn steden eigenlijk? 328
 - 9.3 Opkomst van de stadssociologie 332
 - 9.4 De complexiteit van hedendaagse steden 336
 - 9.5 Het natuurlijk milieu 339
 - Ten slotte 347

- 10 De verzorgingsstaat 351**
 - 10.1 Ontstaan en ontwikkeling van verzorgingsstaten 352
 - 10.2 Armoedebestrijding en sociale zekerheid 362
 - 10.3 Onderwijs 368
 - 10.4 Gezondheidszorg 377
 - Ten slotte 389

11	Criminaliteit en bestraffing	393
11.1	Definities en benaderingen van criminaliteit	394
11.2	Criminaliteit in vergelijkend en historisch perspectief	396
11.3	Criminaliteit in Nederland: gegevens, interpretaties en mogelijke verklaringen	402
11.4	Theorieën ter verklaring van afwijkend en gecriminaliseerd gedrag	410
11.5	Grensoverschrijdende misdaad en terrorisme	415
11.6	Bestrafing van misdadigers	419
	Ten slotte	426
12	Over sociologie: theorie, onderzoek, toepassing	429
12.1	Theorieën	430
12.2	Onderzoek	439
12.3	Toepassing	445
	Ten slotte	450
	Begrippenlijst	452
	Literatuuroverzicht	461
	Illustratieverantwoording	491
	Over de redactie	492
	Register	493

Dit boek is onderdeel van Studiemeister, het digitale leerplatform van Noordhoff voor het hoger onderwijs. Studiemeister biedt een rijk gevulde contentbibliotheek met interactief, multimediaal studie- en oefenmateriaal en een overzichtelijk dashboard om de studievoortgang te monitoren. Ga voor meer informatie naar studiemeister.noordhoff.nl

Inleiding

In dit boek zal het gaan over arbeidsrelaties en liefdesrelaties, over verhoudingen in gezinnen en tussen staten, over godsdiensten en politieke bewegingen, over het leven in grote steden en in kleine dorpen, over sociale ongelijkheid, migratie en criminaliteit. Die onderwerpen kom je ook tegen in kranten en weekbladen en op televisie en internet, je hoort er allerlei stellige meningen over, er wordt voortdurend over geschreven en gesproken. Maar vaak blijft het denken over zulke thema's oppervlakkig. Als er verhitte debatten uit voortkomen, betreffen die meestal aandachttrekkende incidenten die na korte tijd alweer zijn vergeten. En vooral worden de samenhangen verwaarloosd; men bespreekt zulke vraagstukken vaak alsof ze niets met elkaar te maken hebben.

Dat is niet zo verwonderlijk, want de onderwerpen die hiervoor werden opgesomd, lijken weinig samenhang te vertonen. Toch hebben ze iets gemeen: het zijn allemaal sociale of maatschappelijke verschijnselen, het gaat steeds om manieren van menselijk samenleven. Dit boek richt zich op wat deze onderwerpen verbindt: het feit dat mensen altijd en overal leven in samenlevingen, de problemen die dat oplevert en de oplossingen die ze voor die problemen vinden. We zullen schrijven over overeenkomsten tussen samenlevingen, over gemeenschappelijke kenmerken en terugkerende regelmatigheden. We zullen ook wijzen op verschillen tussen samenlevingen op verschillende plaatsen en in andere tijden.

Dit is een groot gebied en we zullen ons dan ook beperkingen moeten opleggen. Hoewel we veel aandacht zullen besteden aan maatschappelijke ontwikkelingen over langere perioden, zullen we het toch meer hebben over samenlevingen in onze eigen tijd dan over samenlevingen van eeuwen geleden. En hoewel we telkens vergelijkingen tussen uiteenlopende samenlevingen zullen maken, zal het toch vooral gaan over westerse samenlevingen en in het bijzonder over Nederland.

Dit boek gaat over menselijk samenleven en daarmee begeven we ons op het gebied van de sociologie. Sociologie is te omschrijven als *de wetenschap van de manieren waarop mensen met elkaar samenleven*. Bij onze verkenning van dit gebied zullen we veel gebruikmaken van sociologische theorieën en begrippen. Dit boek is dan ook tevens een inleiding tot de sociologie. Steeds worden de theorieën besproken aan de hand van inhoudelijke problemen en in verband gebracht met empirische, op waarneming gebaseerde, gegevens. Het eerste en het laatste hoofdstuk zijn daar uitzonderingen op. In het eerste hoofdstuk worden enkele algemene begrippen en inzichten geïntroduceerd die aangeven wat de sociologische benaderingswijze inhoudt en die het fundament vormen voor de volgende hoofdstukken. Het laatste hoofdstuk geeft een overzicht van verschillende sociologische perspectieven. Het boek begint en eindigt dus vrij abstract, terwijl de tien hoofdstukken daartussenin een meer empirisch karakter hebben. Maar ook in de afzonderlijke hoofdstukken verschuift telkens het abstractieniveau. In dat opzicht

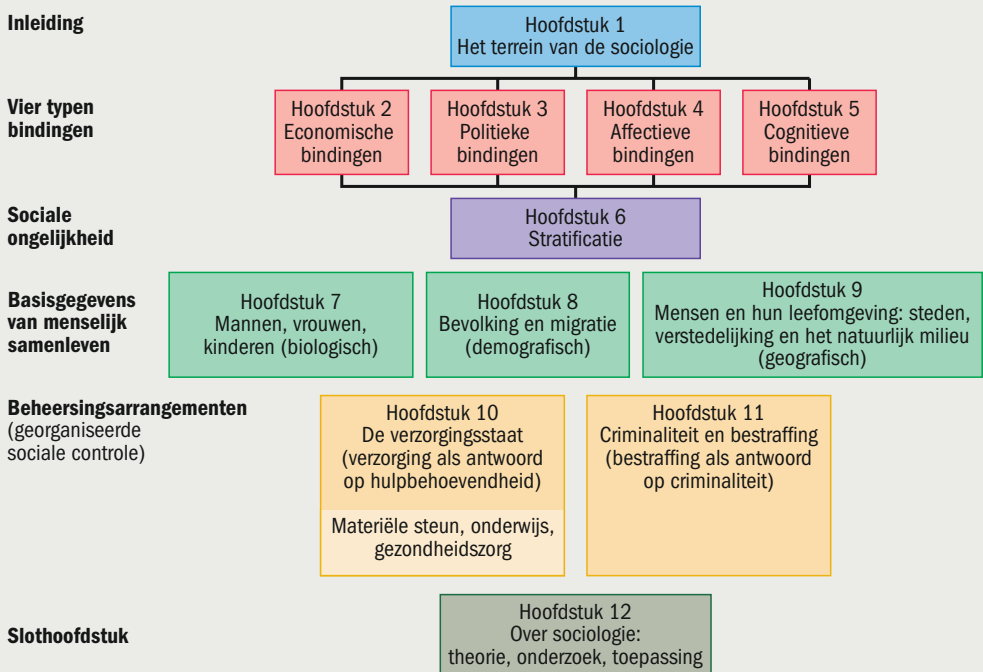
is dit boek typerend voor de sociologische werkwijze: de sociologie beweegt zich steeds heen en weer tussen het abstracte en het concrete, het algemene en het bijzondere, de generaliserende theorie en de specifieke waarneming.

Nadat de belangrijkste sociologische basisbegrippen zijn behandeld in hoofdstuk 1, komen in de hoofdstukken 2 tot en met 5 achtereenvolgens economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen aan de orde. De verwevenheid van de verschillende soorten bindingen blijkt heel duidelijk bij de studie van sociale stratificatie, de ongelijkheid tussen verschillende groepen in de samenleving. Hoofdstuk 6 is aan dit thema gewijd.

Daarna worden drie soorten basisgegevens van het menselijk samenleven besproken. Hoofdstuk 7 is gewijd aan de wijzen waarop aan de biologische basisgegevens van sekse en leeftijd sociale consequenties worden verbonden; het gaat hier over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en tussen volwassenen en kinderen. In de hoofdstukken 8 en 9 worden achtereenvolgens demografische en geografische basisgegevens behandeld, met een nadruk op respectievelijk de onderwerpen migratie en stad. Hoe mensen bepaalde problemen van het samenleven pogen te beheersen is het onderwerp van hoofdstuk 10, dat is gewijd aan verzorgingsinstellingen, en van hoofdstuk 11, dat handelt over criminaliteit en bestraffing. Het slothoofdstuk gaat vooral over de sociologie zelf. De drie kanten van de sociologiebeoefening worden daar systematisch besproken: theorievorming, onderzoek en toepassing.

In de volgende figuur is de opbouw van het boek en de samenhang tussen de verschillende hoofdstukken schematisch weergegeven.

Opbouw van dit boek

1

Het terrein van de sociologie

- 1.1 **Wat is sociologie?**
 - 1.2 **Over de aard van de sociale werkelijkheid**
 - 1.3 **Interactie**
 - 1.4 **Cultuur**
 - 1.5 **Interdependentie**
 - 1.6 **Interactie, cultuur en interdependentie: samenhang en accentverschillen**
 - 1.7 **Sociale processen en sociale ontwikkelingen**
 - 1.8 **Basiscondities van menselijk samenleven**
 - 1.9 **Arrangementen ter beheersing van problemen van het samenleven: sociale zorg en sociale controle**
- Ten slotte**

In dit hoofdstuk worden algemene begrippen en inzichten geïntroduceerd die aangeven wat de sociologische benaderingswijze inhoudt en die van belang zijn om de volgende hoofdstukken te kunnen begrijpen.

De eerste paragraaf legt uit wat kenmerkend is voor de sociologie en waarin deze wetenschap zich onderscheidt van andere disciplines. Vervolgens gaan we in paragraaf 1.2 nader in op het terrein van de sociologie met een bespreking van de overkoepelende term 'sociaal'. Drie daarmee verbonden sociologische basisbegrippen worden in de volgende paragrafen behandeld: interactie (paragraaf 1.3), cultuur (paragraaf 1.4) en interdependentie (paragraaf 1.5). Hoe deze begrippen zich tot elkaar verhouden komt in paragraaf 1.6 aan de orde. Vervolgens richten we ons in paragraaf 1.7 op de vraag hoe samenlevingen in de loop van de tijd veranderen. Verschillende soorten basiscondities van menselijk samenleven – biologische, demografische en geografische – worden besproken in paragraaf 1.8. In paragraaf 1.9 worden twee vormen van beheersing van problemen van het samenleven onderscheiden: sociale zorg en sociale controle. De behandeling van al deze begrippen biedt een eerste overzicht van het terrein van de sociologie en maakt tevens duidelijk welke principes aan de indeling van dit boek ten grondslag hebben gelegen.

1.1 Wat is sociologie?

Sociologie hebben we gedefinieerd als de wetenschap van de manieren waarop mensen met elkaar samenleven. Maar dat is niet de enig mogelijke omschrijving. Vaak wordt sociologie gedefinieerd als de wetenschap van de *maatschappij*. Nu heeft het begrip 'maatschappij' (net als het min of meer identieke 'samenleving') verschillende betekenissen. In de meest abstracte zin staat het voor het sociale leven in het algemeen, en dat kunnen we weer vertalen in: de manieren waarop mensen met elkaar samenleven. Meer specifiek wordt onder 'een maatschappij' verstaan: de grootste sociale eenheid waartoe mensen behoren. Dat roept natuurlijk de vraag op waar de grenzen van die grootste eenheid liggen, een vraag waar we in dit hoofdstuk nog op zullen terugkomen.

Begrip
maatschappij

Groep

Sommige sociologen hebben hun vakgebied gedefinieerd als de wetenschap van menselijke *groepen*. Een 'groep' wordt in dit verband omschreven als een verzameling van onderling verbonden mensen die een besef van een gemeenschappelijke identiteit, een 'wij-gevoel' kennen. Hoewel zeer veel van wat voor de sociologie interessant is onder deze omschrijving valt (van paarrelaties tot naties), is deze omschrijving toch nog niet ruim genoeg: tot het terrein van sociologische studie behoren ook verbindingen tussen mensen die géén besef van een gemeenschappelijke identiteit hebben en in die zin dus geen groep vormen. Om dit bezwaar te ondervangen, kan de sociologie beter gedefinieerd worden als de studie van *sociale netwerken*.

Sociale
netwerken

Binnen de sociologie vormen sociale netwerken een belangrijk onderwerp van onderzoek en analyse.

Een sociaal netwerk is een te onderscheiden geheel van relaties tussen actoren (individuen of groepen). Netwerken variëren onder meer naar omvang, dichtheid (het feitelijke aantal directe relaties tussen de actoren gedeeld door het maximaal mogelijke aantal directe relaties) en openheid (de mate waarin het netwerk verbindingen met andere netwerken heeft). Binnen een netwerk kunnen verschillende sociale posities worden onderscheiden; een

Sociale posities

actor kan een centrale positie innemen – dat wil zeggen veel directe relaties met andere actoren hebben – dan wel een meer marginale positie. Een groep is, zo gezien, een bepaald soort netwerk: één waarvan de individuele deelnemers een besef van een gemeenschappelijke identiteit hebben en op basis daarvan leden van niet-leden onderscheiden.

In de sociologie wordt gezocht naar overeenkomsten, verschillen én samenhangen tussen uiteenlopende vormen van menselijk samenleven. Sociologen onderzoeken bijvoorbeeld hoe economische ontwikkelingen samenhangen met godsdienstige overtuigingen, hoe seksuele gewoonten en opvattingen variëren met kenmerken van het sociale milieu, of hoe veranderingen in omgangsstijlen verband houden met veranderingen in de machtsverhoudingen tussen verschillende groepen. Een telkens terugkerende sociologische vraag is hoe de belevingswereld van individuen samenhangt met de kleinere en grotere sociale verbanden waar ze deel van uitmaken – hoe ‘biografie en geschiedenis elkaar snijden’, om het uit te drukken in de woorden van C. Wright Mills (1970/1959: 14).

Dit zoeken naar overeenkomsten, verschillen en samenhangen tussen sociale verschijnselen betekent dat de sociologie zich niet beperkt tot een bepaalde, nauw omgrensde ‘sector’ van het maatschappelijk leven. Een maatschappij is geen optelsom van verschillende, min of meer los van elkaar staande sectoren of sferen, bijvoorbeeld de economie, de politiek, de ‘cultuur’, het gezinsleven en het onderwijs. Voor kleine samenlevingen van boeren of jagers-verzamelaars is een dergelijke indeling zelfs helemaal niet te maken. Voor moderne, gedifferentieerde samenlevingen gaat dat beter, maar ook dan zijn de grenzen tussen de onderscheiden sectoren nooit scherp te trekken en hangen de processen in die sectoren zozeer met elkaar samen dat ze los van elkaar niet goed te begrijpen zijn. Daaruit volgt dat de bestudering van het maatschappelijk leven ook geen optelsom mag zijn van specialismen die zich elk tot een bepaalde sector beperken. De politiek, het economisch leven, het recht, de vrijetijdsbesteding, de media, het onderwijs, de kunsten en wetenschappen – het zijn voor de socioloog allemaal onderling samenhangende onderdelen van het sociale leven, de maatschappij, het samenleven van mensen.

In deze brede oriëntatie verschilt de sociologie van andere, meer gespecialiseerde maatschappijwetenschappen, zoals de economie, de politicologie en de rechtswetenschap. Sociologen laten ‘economische’, ‘politieke’ en ‘juridische’ verschijnselen niet buiten beschouwing, maar ze bestuderen die op een andere manier dan de specialisten op deze terreinen, door ze steeds te bezien als onderdelen, aspecten van de samenlevingsverbanden die mensen met elkaar vormen. Wanneer sociologen bijvoorbeeld rechtsregels bestuderen, beschouwen zij die als een bepaald type sociale normen, waarvan zij de aard en toepassing proberen te verklaren door ze met andere aspecten van dezelfde samenleving in verband te brengen. Zo verrichten sociologen onderzoek naar de mate waarin en de wijze waarop rechtsregels verschillend worden toegepast naar gelang de etniciteit, sekse en/of sociale klasse van verdachten in strafrechtzaken.

Gezien de breedheid van het terrein van de sociologie is het niet te verwonderen dat zich daarbinnen talrijke specialisaties hebben ontwikkeld die zich op een bepaald deelgebied concentreren. Te noemen zijn bijvoorbeeld de arbeidssociologie, de organisatiesociologie, de rechtssociologie,

**Samenhangen
tussen aspecten
van de
samenleving**

**Belevingswereld
en sociale
verbanden**

**Sociologie en
andere
maatschappij-
wetenschappen**

**Specialisaties
binnen de
sociologie**

de kunstsociologie, de godsdienstsociologie, de gezinssociologie, de stadsociologie, de onderwijssociologie en de medische sociologie. Al deze specialisaties staan in verbinding met de 'algemene' sociologie, waaraan ze begrippen en theoretische inzichten ontleenen.

De sociologie richt zich niet alleen op tal van aspecten van dezelfde samenleving, maar ook op vele verschillende samenlevingen. In principe behoren alle menselijke samenlevingen tot haar terrein. Daar zijn in de praktijk wel beperkingen aan gesteld: de sociologie richt zich vooral op moderne, hooggeïndustrialiseerde, verstedelijkte samenlevingen. Het meeste onderzoek heeft betrekking op het heden en het recente verleden van de nationale samenleving waar de onderzoeker zelf deel van uitmaakt.

Sociologie, culturele antropologie en geschiedenis

Hierin onderscheiden sociologen zich zowel van historici, die vroegere samenlevingen bestuderen, als van cultureel-antropologen, die vooral niet-westerse en niet of weinig geïndustrialiseerde samenlevingen als studie-object hebben.

Deze taakverdeling tussen sociologie, culturele antropologie en geschiedenis is echter niet strikt. Het vergelijken van samenlevingen die in tijd en plaats ver van elkaar verwijderd zijn, is voor de sociologie van essentieel belang: in de eerste plaats om verantwoord te kunnen generaliseren, dat wil zeggen uitspraken te kunnen doen op een algemener niveau dan dat van een afzonderlijke samenleving; en in de tweede plaats om verantwoord te kunnen specificeren, dat wil zeggen aan te kunnen geven waarin een bepaalde samenleving zich van andere onderscheidt. Kennis van vroegere samenlevingen is bovendien nodig om zicht te krijgen op maatschappelijke ontwikkelingen, om na te kunnen gaan hoe huidige samenlevingsvormen uit eerdere zijn voortgekomen.

Sociologie en psychologie

Sociologie is ook verwant aan de psychologie. Beide disciplines houden zich bezig met menselijk gedrag, met de vraag wat mensen beweegt. Sociologen maken dan ook wel van psychologische theorieën gebruik. Maar anders dan psychologen proberen ze menselijke gedragingen steeds te interpreteren en te verklaren vanuit de samenlevingsverbanden die mensen met elkaar vormen. Als sociologen zich bijvoorbeeld met echtscheiding bezighouden, verklaren zij die niet uit de persoonlijkheidskenmerken van degenen die scheiden. Zij zullen in eerste instantie letten op variaties en veranderingen in de frequentie van echtscheidingen, en deze in verband brengen met de sociale condities die bijdragen tot de stabiliteit of instabiliteit van huwelijksrelaties.

Sociologisch verklaren

Met dit voorbeeld is al iets gezegd over wat verklaren in de sociologie inhoudt. Sociologisch verklaren omvat het doen van uitspraken over causale samenhangen tussen sociale processen. Dat wil zeggen dat de oorzaken van sociale verschijnselen primair bij andere sociale verschijnselen worden gezocht, en niet bij de biologische of psychologische eigenschappen van individuen. Deze uitspraken worden empirisch gefundeerd door samenlevingen, groeperingen daarbinnen en historische perioden met elkaar te vergelijken.

We zouden bijvoorbeeld de hypothese kunnen formuleren dat aan de toename van het aantal echtscheidingen in een bepaalde samenleving een stijging van de welvaart ten grondslag ligt. Die hypothese wordt empirisch bevestigd, wanneer bij vergelijking in de tijd en tussen samenlevingen

blijkt dat de echtscheidingsfrequentie groter is naarmate het welvaartsniveau hoger ligt. We moeten ons echter ook afvragen *waarom* dat verband er is. Die vraag proberen we te beantwoorden met behulp van meer algemene inzichten, en wel bij voorkeur door te laten zien dat de empirische samenhang in een theorie van meer algemene strekking past. Strikter geformuleerd: de uitspraak over de causale samenhang tussen bepaalde verschijnselen moet uit een theorie kunnen worden afgeleid. Overigens blijkt in vrijwel ieder sociologisch onderzoek dat de samenhangen gecompliceerder liggen dan met het zojuist gegeven voorbeeld werd gesuggereerd.

In het verklaren komen theorievorming en empirisch onderzoek samen. Beide zijn van wezenlijk belang. Theorievorming houdt in dat generaliserende uitspraken over het sociale leven worden gedaan die met elkaar in een systematisch verband worden geplaatst. Met behulp van een theorie proberen we een antwoord te geven op de vraag onder welke voorwaarden bepaalde sociale verschijnselen zich voordoen of veranderen. De reikwijdte van theoretische uitspraken varieert: sommige hebben op alle samenlevingen betrekking, andere alleen op samenlevingen van een bepaald type, sommige gaan over ontwikkelingen op lange termijn, andere over processen op korte termijn, sommige betreffen zeer omvangrijke sociale verbanden, andere kleine groepen of netwerken.

Theorievorming

Tussen theorie en empirisch onderzoek bestaat een wisselwerking. Volgens gangbare methodologische voorschriften sturen theorieën het onderzoek; ze leveren de problemen, de te toetsen hypothesen en de begrippen waarmee de gegevens worden geïnterpreteerd. Omgekeerd levert onderzoek de gegevens waarmee theorieën worden getoetst (bevestigd of weerlegd), gewijzigd en verder uitgewerkt. Dit is het gangbare ideaal. In werkelijkheid gaat het meestal anders, en ingewikkelder. Uit sociologische theorieën zijn niet altijd direct toetsbare hypothesen af te leiden. En empirisch onderzoek komt niet altijd uit expliciete theorieën voort. Veel onderzoek heeft een verkennend karakter, dat wil zeggen is er niet op gericht een bestaande theorie te toetsen, maar veeleer bij te dragen aan nieuwe theoretische inzichten. Ook zijn het vaak buitenwetenschappelijke vragen die aan sociologisch onderzoek ten grondslag liggen.

Empirisch onderzoek

Dit laatste heeft te maken met een derde kant van de sociologiebeoefening naast theorievorming en empirisch onderzoek: toepassing in de ruimste zin. Verontrusting over maatschappelijke ontwikkelingen, de wens tot gematigd hervormen of radicaal veranderen, de behartiging van bepaalde belangen, de behoefte aan handhaving van orde, het willen bestrijden van bepaalde misstanden – al dergelijke motieven kunnen bij sociologiebeoefening een rol spelen. Ze vormen niet alleen het startpunt van onderzoek, ze kleuren ook de uitkomsten daarvan en drukken hun stempel op theorievorming. Dit roept vragen op naar de objectiviteit van sociologische kennis: hoe objectief is deze kennis, in hoeverre is de sociologie waardevrij en onpartijdig? En in hoeverre moet naar objectiviteit, waardevrijheid en onpartijdigheid worden gestreefd? Dit probleem speelt een rol in iedere wetenschap, maar voor de sociologie geldt het wel heel sterk, vooral omdat sociologen meestal zelf deel uitmaken van de samenleving die zij bestuderen en daarmee onvermijdelijk betrokken zijn bij de spanningen en conflicten in die samenleving.

Toepassing

De kwestie van objectiviteit en subjectiviteit, neutraliteit versus partijdigheid, waardevrijheid versus waardegebondenheid, distantie versus betrokkenheid heeft vele pennen in beroering gebracht, en nog altijd zijn er meningsverschillen op dit punt. De meeste sociologen zijn het er wel over eens dat enige distantie bij onderzoek en theorievorming geboden is. Terwijl de keuze om bepaalde sociale verschijnselen te onderzoeken altijd waardegebonden is, dient men in de uitvoering van onderzoek en de weergave van de resultaten ervan afstand te bewaren van buitenwetenschappelijke waarden en specifieke groepsbelangen. Sociologisch onderzoekers zijn gehouden aan methodologische procedures, die onder meer inhouden dat ze openstaan voor 'vijandige informatie', voor feiten die niet stroken met wat zij hoopten of verwachtten. Maar ook voor onverschilligheid en schijnobjectiviteit moeten sociologen waken. Waardeoordelen hoeven zij niet bij voorbaat en onder alle omstandigheden uit de weg te gaan. Zulke oordelen geven zij vooral als ze beleidsaanbevelingen doen of deelnemen aan publieke debatten over maatschappelijke kwesties (Burawoy, 2005). Maar welke rol sociologen ook aannemen, altijd bewegen zij zich in een spanningsveld tussen betrokkenheid en distantie.

1.2 Over de aard van de sociale werkelijkheid

Het terrein van de sociologie kan met één woord worden aangeduid: het adjectief *sociaal*. Het zal inmiddels duidelijk zijn dat dit woord in de sociologie een zeer ruime betekenis heeft. Het staat voor alles wat zich tussen mensen afspeelt, en alles wat mensen met elkaar verbindt. 'Sociaal' staat niet naast 'politiek' en 'economisch', maar omvat die gebieden ook. 'Sociaal' betekent niet alleen hulpvaardig, ondersteunend, vriendschappelijk en coöperatief, maar verwijst ook naar conflicten, vijandschap en dwang.

'Sociaal' staat ook niet tegenover 'individueel'. Volgens een wijdverbreid idee zou er een scheiding of zelfs een tegenstelling bestaan tussen het individuele en het sociale, het individu en de maatschappij. In die voorstelling is het individu in wezen vrij en ongebonden, en is de maatschappij een onpersoonlijke grootheid die het individu in zijn vrijheid belemmert. 'Het individu' zou zich van de knellende banden van de maatschappij proberen te bevrijden, zich tegen de maatschappij verzetten, of de maatschappij de rug toekeren. Deze voorstelling van zaken is misleidend. Aan de ene kant wordt 'de maatschappij' hier gereïficeerd, tot een soort ding gemaakt; aan de andere kant wordt 'het individu' tot een onmaatschappelijk wezen verklaard. Maar net zomin als de maatschappij onpersoonlijk is, zijn individuele mensen onmaatschappelijk. Elk individu dat zich in gedachten tegenover de maatschappij plaatst, is onontkoombaar onderdeel van die maatschappij. Mensen, of zij dit nu willen of niet, hebben bindingen met anderen en ondergaan daardoor de dwingende invloed van anderen. Ieder mens is in de loop van zijn of haar leven ook door anderen gevormd en heeft in die zin een deel van de maatschappij in zich opgenomen.

De maatschappij is dus niet een veld van onpersoonlijke krachten, noch een verzameling van losse individuen. Mensen zijn met elkaar verbonden op manieren die zich ten dele aan de greep van elk van hen afzonderlijk onttrekken; ze vormen zo met elkaar een sociale werkelijkheid die geen van hen ooit ontworpen heeft. De Franse socioloog Emile Durkheim

(1973/1895: 122) heeft de sociale werkelijkheid op grond hiervan een werkelijkheid *sui generis* genoemd, een eigensoortige werkelijkheid, die niet kan worden herleid tot de eigenschappen (behoeften, neigingen, karaktertrekken) van individuen.

Op vergelijkbare wijze, maar iets voorzichtiger, drukt Norbert Elias (1971/1970) zich uit, waar hij het heeft over de 'relatieve autonomie' van sociale processen ten opzichte van individuele bedoelingen. Vele verbonden individuen brengen met elkaar sociale processen voort – bijvoorbeeld stijging van prijzen, expansie van steden, een politieke omwenteling, een artistieke mode, een oorlog – die geen van hen van tevoren zo bedoeld en gepland heeft. Sociale processen zijn *relatief* autonoom omdat ze niet losstaan van individuen die met bepaalde bedoelingen handelen; ze zijn *relatief autonoom* omdat ze niet volledig tot individuele bedoelingen kunnen worden herleid.

Net zo min als de maatschappij een veld van onpersoonlijke krachten of een verzameling losse individuen is, is zij een arena waar mensen naar believen in en uit kunnen stappen. Mensen zijn altijd met elkaar 'maatschappij'. Anders gezegd, mensen zijn door-en-door sociaal. Ze zijn steeds met elkaar verbonden – ze zijn op elkaar gericht, door elkaar gevormd en van elkaar afhankelijk.

Mensen zijn op elkaar gericht. Ze letten op elkaar, oriënteren zich op elkaar, stemmen hun gedrag op elkaar af. Het sociologische begrip dat hiervoor staat, is *interactie*: het reageren van mensen op elkaar, zodat het handelen van de één de directe aanleiding is voor het handelen van de ander.

Mensen zijn door elkaar gevormd. De gewoonten, denkwijzen en gevoelens van individuele mensen zijn sterk bepaald door eerdere sociale ervaringen, door wat ze van anderen geleerd hebben. Dit wordt uitgedrukt in het begrip *cultuur*: het gedragsrepertoire en de denkbeelden die mensen aangeleerd hebben en die zij in een bepaalde groep of samenleving gemeen hebben.

Mensen zijn van elkaar afhankelijk. Alleen al voor hun fysieke voortbestaan zijn mensen op elkaar aangewezen, kunnen ze elk voor zich niet zonder andere mensen leven. We gebruiken hiervoor de term *interdependentie*: onderlinge afhankelijkheid. In de volgende drie paragrafen worden de begrippen interactie, cultuur en interdependentie verder uitgewerkt.

1
Relatieve autonomie van sociale processen

Interactie

Cultuur

Interdependentie

1.3 Interactie

Het sociale leven zoals we dat direct om ons heen kunnen waarnemen, bestaat uit interacties: praten, elkaar aanraken (of dat juist vermijden), blikken uitwisselen, foto's of filmpjes aan elkaar sturen, samen zingen of muziek maken, elkaar opbellen of schrijven. Interactie kan verbaal of niet-verbaal zijn, of beide tegelijk. Ze kan tussen twee mensen plaatsvinden, of tussen vele duizenden. Ze kan zowel harmonische samenwerking als hevig conflict inhouden. Ze kan sterk eenzijdig zijn (de communicatie verloopt grotendeels in één richting) of een min of meer gelijke inbreng van de deelnemers behelzen. Ze kan zich afspelen tussen mensen die in elkaars fysieke nabijheid vertoeven (directe of *face-to-face* interactie) dan wel over grotere afstand plaatsvinden, via materiële hulpmiddelen en/of tussenpersonen. Waar mensen in elkaars nabijheid verkeren en elkaar opmerken, kunnen ze niet anders dan op elkaar reageren, dus 'interacteren',

Variaties in interactie

Directe en indirecte interactie

al neemt dat soms slechts de minimale vorm aan van elkaar een enkele blik toewerpen en elkaar vervolgens welbewust negeren (vgl. Goffman, 1963).

Interactie is soms op specifieke doelen gericht die buiten de interactie zelf liggen – denk bijvoorbeeld aan de relatie tussen een klant en een verkoper in een winkel. Een dergelijke interactie is overwegend *instrumenteel*: een middel tot een doel buiten de interactie. Maar vaak zoeken en vinden mensen in de interactie *zélft* emotionele bevrediging, bijvoorbeeld als zij een café bezoeken, deelnemen aan een feest of vrienden thuis ontvangen. Emotionele ervaringen corresponderen echter niet altijd met bedoelingen en verwachtingen. Zo kan een feest waar men zich op verheugde tegenvallen en kan instrumentele interactie juist onverwachte emotionele waarde krijgen (Collins, 2004).

Omgang met anderen vult een groot deel van het leven van de meeste mensen. Veel van hun gedrag is ook te interpreteren als een voorbereiding op toekomstige interacties. Ze kleden zich bijvoorbeeld voor bepaalde gelegenheden, ze piekeren over wat ze straks tegen een kennis zullen zeggen, ze studeren voor een examen of schrijven iets op waarvan ze hopen dat het later door anderen met instemming zal worden gelezen: allemaal voorbereidingen op interactie, allemaal gedrag dat – mede – op andere mensen is gericht.

Sociaal handelen

De Duitse socioloog Max Weber (1922: 1) definieerde *sociaal handelen* als handelen dat georiënteerd is op het gedrag van andere mensen. Volgens deze definitie is vrijwel al het menselijk handelen sociaal te noemen; het is althans bijzonder moeilijk, zo niet onmogelijk, ergens een grens tussen ‘sociaal’ en ‘niet-sociaal’ te trekken en handelingen aan te wijzen die volledig niet-sociaal zouden zijn. Ook in de manieren waarop we onze lichamelijke behoeften bevredigen, houden we met andere mensen rekening, bewust of minder bewust. Zo laten we in onze eetgewoonten zien dat we welgemanierd of tenminste normaal zijn en willen we ons in slapende toestand doorgaans alleen aan bepaalde andere mensen tonen. De gewoonten en normen op deze gebieden verschillen per samenleving, maar overal houden mensen ook in dit soort gedragingen rekening met anderen.

Onderlinge verwevenheid van individuele handelingen

De sociale aard van menselijk gedrag maakt de verklaring ervan gecompliceerd. Het betekent dat het gedrag van een individu alleen te begrijpen is in relatie tot het gedrag van andere individuen. Neem bijvoorbeeld een voetbalwedstrijd. Er bewegen zich 22 spelers op het veld, die voortdurend op elkaar reageren. Het gedrag van één van de spelers is een functie van het gedrag van de 21 anderen. Denken we die 21 anderen weg, dan wordt het gedrag van de ene overgebleven speler totaal onbegrijpelijk. Of we nu een voetbalwedstrijd, een conversatie, een schoolles, een kerkdienst of een feestelijke bijeenkomst nemen: de gedragingen van de deelnemers zijn met elkaar vervlochten, verknoopt.

Beperkte beheersbaarheid en voorspelbaarheid van interactie

Deze onderlinge verwevenheid houdt in dat het interactieproces als geheel door geen van de individuen volledig beheerst kan worden en voor elk van hen een tot op zekere hoogte onvoorspelbaar karakter heeft. De uitslag van een voetbalwedstrijd staat niet bij voorbaat vast, elke schaakpartij verloopt weer anders, de stemming op een feest laat zich niet van tevoren bepalen.

Wat hiervoor voor het sociale leven in het algemeen is opgemerkt, geldt voor ieder interactieproces afzonderlijk: het proces is relatief autonoom ten opzichte van individuele bedoelingen. Dat is bij interactie tussen twee mensen al het geval: de een weet niet precies hoe de ander zal reageren en kan daarom ook zijn eigen gedrag, dat weer afhangt van die reactie, niet exact voorspellen. En naarmate het aantal deelnemers groter is, is de beheersbaarheid van het proces als geheel voor elk der deelnemers afzonderlijk geringer (vgl. Elias, 1971/1970: 79-117). Wel kunnen er in dit opzicht grote verschillen tussen individuele deelnemers bestaan. Machtige individuen kunnen het verloop van de interactie beter naar hun hand zetten dan deelnemers die over weinig macht beschikken. Maar zelfs in situaties van extreme machtsongelijkheid, bijvoorbeeld de verhouding tussen meester en slaaf, is het gedrag van de laatste voor de eerste niet volledig te beheersen en te voorspellen.

Interacties bevatten echter ook elementen van voorspelbaarheid. Wanneer mensen geregeld contact met elkaar hebben, gaan hun interacties herkenbare patronen vertonen waarin bepaalde elementen telkens terugkeren; ze vormen met elkaar gewoonten en leren wat ze van elkaar kunnen verwachten. Mensen reduceren de onvoorspelbaarheid van interacties ook door de formulering, invoering en handhaving van normen of gedragsregels. Met gedragsregels – denk bijvoorbeeld aan verkeersregels, etiquettevoorschriften, wedstrijdregels, wettelijke bepalingen, bureaucratische regels, grammaticale regels, kledingconventies – worden grenzen aangegeven waarbinnen interacties volgens de deelnemers (of sommige deelnemers) mogen variëren. Normen reguleren interacties en zijn zelf het resultaat van interacties. Het hangt van de machtsverhoudingen af wie welke regels in welke mate bepaalt; deze kunnen berusten op afspraken tussen min of meer gelijken, maar ook in hoge mate bepaald zijn door enkele zeer machtige personen. *Institutionalisering* is het proces waardoor bepaalde normen als sociaal geldig worden erkend en daadwerkelijk worden nagevolgd.

Normen

Institutionalisering

Interactieprocessen combineren dus elementen van voorspelbaarheid en onvoorspelbaarheid. Het onvoorspelbare verloop van een voetbalwedstrijd – om dit nogmaals als voorbeeld te nemen – vindt plaats in het kader van een stelsel van strikte regels, die het interactieproces ordenen en in bepaalde opzichten heel voorspelbaar maken. Maar het normatieve kader zelf, van een voetbalwedstrijd of van enig ander interactieproces, ligt in feite niet vast: regels worden overtreden, ze worden vaak verschillend geïnterpreteerd (zowel wat betreft hun specifieke inhoud als hun aanvaardbaarheid) en ze kunnen veranderen.

De regelmaat in interacties correspondeert dan ook niet volledig met de normen en verwachtingen van de deelnemers. Aan de ene kant worden normen overtreden en verwachtingen gelogenstraft: de interactie blijkt dan minder voorspelbaar dan althans sommige deelnemers dachten. Aan de andere kant kunnen interacties regelmatigheid vertonen die door de deelnemers niet bedoeld en niet herkend worden. Sociologen zijn juist in het vinden van dergelijke regelmatigheden geïnteresseerd.

1.4 Cultuur

In deze paragraaf richten we ons eerst op de overdracht van cultuur. Vervolgens bespreken we een centrale kwestie in de menswetenschappen: in hoeverre wordt het gedrag van mensen bepaald door aangeboren eigenschappen ('natuur') dan wel door wat zij van andere mensen geleerd hebben ('cultuur')?

1.4.1 Cultuur en socialisatie

Mensen die met elkaar omgaan, beïnvloeden elkaar. En mensen die veel met elkaar omgaan, ontwikkelen een gemeenschappelijk repertoire van gedragingen, kennis, symbolen, gewoonten, opvattingen, vaardigheden, normen, kortom *cultuur*. Van iedere samenleving en iedere groep daarbinnen kan men zeggen dat zij door een bepaalde 'cultuur' gekenmerkt wordt. Delen van deze cultuur worden telkens weer aan nieuwe leden overgedragen, bijvoorbeeld aan immigranten, rekruten, leerlingen, bekeerlingen, of – de belangrijkste nieuwkomers van een samenleving als geheel – pasgeborenen. Door dat laatste, het proces van cultuuroverdracht van generatie op generatie, continueert een samenleving zich over een langere periode. Maar het is mede door ditzelfde proces dat een samenleving verandert: wat kinderen van volwassenen leren, is geen exacte kopie van wat de laatsten eerder geleerd hebben.

Voor het proces van cultuuroverdracht wordt in de sociologie de term *socialisatie* gebruikt. Socialisatie in de ruimste zin is al het leren, bedoeld en onbedoeld, door mensen aan en van andere mensen. Meer in het bijzonder wordt met socialisatie bedoeld op de leerprocessen die ertoe leiden dat kinderen tot 'volwassen' leden van de samenleving worden.

Overall leren kinderen vaardigheden die in hun samenleving gangbaar zijn en hen in staat stellen zich als 'normale' volwassenen te gedragen, zoals spreken en – in onze samenleving – lezen, schrijven, rekenen, tandenpoetsen, computers gebruiken, klok kijken, fietsen en met mes en vork eten. Ze leren wat in bepaalde situaties passend en niet-passend wordt geacht en hoe ze in die situaties aan de verwachtingen van anderen kunnen voldoen. Vroege socialisatie vindt meestal grotendeels plaats in gezinnen (*primaire* socialisatie). Ze wordt voortgezet in onderwijsinstellingen, waar kinderen meer specifieke kennis en vaardigheden leren (*secundaire* socialisatie). Daarnaast zijn in hedendaagse samenlevingen twee andere instanties van socialisatie belangrijk: groepen van leeftijdgenoten (*peer groups*) en elektronische media, die voorzien in een verscheidenheid van informatie, amusement en gedragsmodellen.

Socialisatie van kinderen – opvoeding in ruime zin – is ten dele doelgericht, maar verloopt ook voor een groot deel onbedoeld. Veel onbedoelde socialisatie vindt plaats door *imitatie*: kinderen bootsen het gedrag van volwassenen en van andere kinderen in hun omgeving na. Daarbij treedt meestal ook een meer of minder sterke *identificatie* op: het kind wil zijn zoals degenen die het imiteert. Dat betreft in de vroege kindertijd vooral een volwassene met wie het kind een sterke binding heeft – vaak, maar niet noodzakelijkerwijs, de ouder van dezelfde sekse.

Overdracht van cultuur aan nieuwkomers

Continuïteit en verandering via cultuuroverdracht

Socialisatie

Socialisatie via imitatie, identificatie en sociale controle

Veel onbedoelde socialisatie vindt plaats doordat kinderen het gedrag van volwassenen nabootsen.

Socialisatie gaat echter ook gepaard met *sociale controle*, met het geven van beloningen en straffen door de opvoeders: het kind leert sociaal aanvaarde normen doordat gedrag dat met die normen in overeenstemming is, wordt beloond (in de vorm van bijvoorbeeld waarderende en aanmoedigende woorden), terwijl gedrag dat met de normen in strijd is negatief wordt bejegend (straf die kan variëren van milde afkeuring tot lichamelijk geweld).

Socialisatie wordt door de opvoeders vaak geslaagd geacht, wanneer het kind de regels 'uit zichzelf' navolgt: deze zijn dan *geïnternaliseerd*, verinnerlijkt, onderdeel geworden van de persoonlijkheid. Een voorbeeld van dit internaliseringsproces is de zindelijkheidstraining, die ertoe leidt dat kinderen een afkeer van ontlasting ontwikkelen en hun behoeften alleen op daartoe bestemde plaatsen willen doen. Dwang van anderen is in een dergelijk geval overgegaan in 'zelfdwang', externe sociale controle in innerlijke controle - een 'geweten' - waarbij mogelijke overtreding van de regels gevoelens van afkeer, schuld en schaamte oproept. Maar zelfs als socialisatie tot een sterke internalisering van normen heeft geleid, blijft controle door anderen belangrijk: deze bevestigt en versterkt de innerlijke controle voor zover beide in dezelfde richting gaan. De innerlijke controle wordt daarentegen ondermijnd waar sociale controle ontbreekt of met de geïnternaliseerde normen in strijd is.

Socialisatie omvat dus veel meer dan het aanleren van specifieke kennis en vaardigheden. Het is een ingrijpend proces waarin fundamentele behoeften, gevoelens, gedachten en neigingen worden gevormd en omgevormd. Vroege socialisatie is een voorwaarde voor de ontwikkeling van algemeen menselijke eigenschappen, waaronder taalgebruik, niet-verbale expressievormen en meer in het algemeen het gericht zijn op anderen. Behalve tot overeenkomsten tussen mensen leidt socialisatie uiteraard ook tot verschillen. Afhankelijk van de cultuur van een samenleving worden de opgroeiende leden op bepaalde manieren en in bepaalde richtingen ge-

Internalisering

Externe en innerlijke controle

Verschillen in socialisatie tussen en binnen samenlevingen

vormd. Binnen samenlevingen verschilt de socialisatie weer per groepering; ze varieert in het algemeen naar sekse (in vrijwel alle samenlevingen worden ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ gedragingen onderscheiden en jongens en meisjes verschillend opgevoed) en in grote gedifferentieerde samenlevingen ook naar klasse, regio en etnische of godsdienstige groep. Elk van de onderscheiden groeperingen kenmerkt zich door bepaalde culturele trekken, die jeugdigen die tot die groepering behoren zich eigen maken. In dit verband wordt wel gesproken van een *subcultuur*: een voor een bepaalde groepering kenmerkende cultuur die een variant vormt op, en tot op zekere hoogte afwijkt van, de dominante cultuur van de samenleving. Binnen een groepering verschilt de specifieke socialisatie weer per individu; ieder individueel lid van de samenleving ontwikkelt een eigen persoonlijkheid afhankelijk van zijn of haar sociale ervaringen, die deels met die van anderen overeenkomen en deels uniek zijn.

Subculturen

Socialisatie en zelfbeeld

Door sociale ervaringen vormen opgroeiende individuen een beeld van zichzelf, krijgen zij een eigen identiteit. Pasgeboren kinderen hebben nog niet het besef van een eigen ‘ik’ dat te onderscheiden is van de omgeving. Het ik-besef of ‘zelf’ is dus niet met de geboorte gegeven, maar ontwikkelt zich door interactie met anderen: kinderen leren hierdoor zichzelf te onderscheiden van hun omgeving en zich als een persoon met specifieke eigenschappen te zien. De Amerikaanse sociaal-filosofen George Herbert Mead (1863-1931) en Charles Horton Cooley (1864-1929) hebben het idee dat het ‘zelf’ sociaal gevormd is, uitvoerig beargumenteerd. Het zelfbeeld van een opgroeiend individu, zo stelden zij, wordt in hoge mate bepaald door de manieren waarop ‘significante anderen’ zich tegenover dat individu gedragen. Het individu leert zichzelf te zien door de ogen van de anderen en vormt zo een zelfbeeld dat de houdingen weerspiegelt die die anderen tegenover hem of haar aan de dag leggen (Mead, 1934).

1.4.2 ‘Natuur’ en ‘cultuur’

Als mensen zozeer door andere mensen gevormd zijn, rijst de vraag of aangeboren eigenschappen er dan niets toe doen. Zijn mensen bij hun geboorte oneindig plastische wezens, die in iedere richting kunnen worden gekneed? Of zijn aangeboren eigenschappen uiteindelijk toch belangrijker voor de verklaring van menselijk gedrag? Deze kwestie staat bekend als de tegenstelling tussen ‘natuur’ en ‘cultuur’, of, in het Engels, tussen *nature* en *nurture*. Sociologen, antropologen en sociaalpsychologen hebben vooral na de Tweede Wereldoorlog sterk de nadruk gelegd op cultuur, *nurture*, ter verklaring van variaties van menselijke gedragingen. Daarmee keerden ze zich tegen oudere biologistische ideeën, waarin kenmerken van groepen mensen herleid werden tot aangeboren eigenschappen (Biervliet e.a., 1978; Shilling, 2013).

Nature-nurture-controverse

Biologisme

Sociologische kritiek op racistische ideeën en instincttheorieën

Hoewel dergelijke biologistische denkbeelden al rond 1900 werden bestreden, raakten ze vooral na 1945 in diskrediet. De sociologische kritiek werd mede door antiracistische motieven ingegeven. Maar er waren ook goede wetenschappelijke argumenten voor aan te voeren. De toekenning van bepaalde eigenschappen aan bijvoorbeeld Javanen, Joden, Zuid-Europeanen of Nederlanders bleek doorgaans op niet meer dan losse indrukken te berusten. Onderzoek in verschillende samenlevingen liet een enorme verscheidenheid van gedragswijzen en mentaliteiten zien, die niet corresponderde met verschillen in ‘ras’. Eigenschappen waarvan men eerder had

aangenomen dat ze zuiver aangeboren waren, zoals de in tests gemeten intelligentie (het intelligentiequotiënt, afgekort IQ), bleken onder invloed van het sociale milieu te kunnen veranderen (Flynn, 1999). Instincttheorieën die menselijk gedrag probeerden te verklaren uit aangeboren 'instincten', konden evenmin de toets van wetenschappelijke kritiek doorstaan: de veronderstelde instincten konden niet empirisch worden aangetoond en variaties en veranderingen in gedragswijzen konden er niet mee worden verklaard.

Met deze kritiek is de nature-nurture-controverse echter nog niet definitief beslecht. De laatste tijd is onder invloed van de ethologie of sociobiologie (de biologische studie van diergedrag) en de genetica de aandacht voor aangeboren componenten in het menselijk gedrag weer toegenomen. In het algemeen gaat men er nu echter van uit dat het onjuist is *nature* en *nurture* als elkaar uitsluitende determinanten van menselijk gedrag tegenover elkaar te stellen. Menselijk gedrag is niet aangeboren óf aangeleerd, maar aangeboren én aangeleerd. Gedrag ontwikkelt zich in een ingewikkeld samenspel van genetische mogelijkheden en invloeden uit de omgeving. Dat geldt voor alle dieren, en dus ook voor mensen.

Samenspel van genetische mogelijkheden en omgevingsinvloeden

Kenmerkend voor mensen in vergelijking met (andere) dieren is echter de grote *variatie* van gedragingen die de genetische uitrusting mogelijk maakt en, ten tweede, de cruciale betekenis van de *sociale* omgeving – ervaringen met andere mensen – in het totaal van de omgevingsinvloeden. Hieraan gerelateerd is een derde kenmerk: het vermogen om complexe cultuur te vormen, die het mogelijk maakt dat menselijke samenlevingen in betrekkelijk korte tijd ingrijpend veranderen, terwijl de genestructuur vrijwel onveranderd blijft. Het is vooral de capaciteit tot symbolische communicatie – door middel van taal – die mensen in staat stelt complexe cultuur te vormen en daardoor in omvangrijke groepen en netwerken samen te werken (Maryanski & Turner, 1992; Massey, 2002: 8-9). Hoewel cultuur in ruime zin ook gevonden is bij verschillende diersoorten (zoals chimpansees en andere primaten; De Waal, 2004), is deze nogal rudimentair in vergelijking met het veelvormige en dynamische karakter van de menselijke cultuur.

Al deze onderscheidende kenmerken van mensen ten opzichte van (andere) dieren hebben een biologische basis. Het grote leervermogen van mensen, gezeteld in de hersenen, is een voorwaarde voor de complexe cultuur die iedere mensensamenleving kenmerkt. Hun bekwaamheid om symbolen te vormen, te leren en creatief toe te passen gecombineerd met hun beschikking over stembanden en een beweeglijke tong maakt de ontwikkeling van taal mogelijk. Door hun wendbare en gevoelige vingers zijn ze in staat complexe voorwerpen te vervaardigen. Flexibele gezichtsspieren liggen ten grondslag aan vormen van niet-verbale communicatie: mensen kunnen daardoor een groot scala van emoties uitdrukken en van elkaars gezichten aflezen. Hoezeer 'aangeboren' en 'aangeleerd' verweven zijn, laat bijvoorbeeld onderzoek naar het glimlachen zien: kinderen tonen enkele weken na hun geboorte een aangeboren neiging tot glimlachen als reactie op bepaalde prikkels, maar deze neiging ontwikkelt zich geleidelijk tot een gerichte vorm van communicatie in en door herhaalde omgang met anderen (Hinde, 1974: 182-184; Shilling, 2013).

Biologische voorwaarden voor invloed van sociale omgeving

Niet-verbale communicatie

De grote betekenis van socialisatie hangt samen met nog een ander kenmerk van de menselijke soort: de lange periode van biologische onvolwassenheid, waarin kinderen sterk en eenzijdig op de verzorging door volwassenen zijn aangewezen. Vroege socialisatie vindt meestal grotendeels plaats in een duurzame relatie tussen het kind en een of meer volwassenen. Aan de binding tussen kind en volwassene ligt volgens de psycholoog John Bowlby (1969-1980) een biologisch gewortelde neiging tot hechtingsgedrag bij het kind en een corresponderende neiging tot zorggedrag bij de volwassene ten grondslag.

Menselijk leren veronderstelt aangeboren vermogens. Het zijn, paradoxaal geformuleerd, biologische vermogens die mensen in staat stellen gedrag te ontwikkelen dat *niet* biologisch bepaald is. Of, in de woorden van de Duitse filosoof en antropoloog Arnold Gehlen (1961: 78): 'De mens is van nature een cultuurwezen.' De nature-nurture-tegenstelling lijkt hiermee goeddeels overwonnen. Een mens is bij zijn geboorte geen *tabula rasa*, geen leeg blad dat op alle mogelijke manieren kan worden beschreven. Een mens is evenmin genetisch gedetermineerd tot bepaald gedrag. Het genetisch potentieel stelt grenzen en geeft mogelijkheden, die afhankelijk van de socialisatie in deze of gene richting worden ontwikkeld. Dit wordt bevestigd door hersenonderzoek, dat laat zien dat de menselijke hersenen bij de geboorte nog verre van voltooid zijn, maar gedurende de kindertijd en adolescentie vorm krijgen onder invloed van de omgeving (Franks & Smith, 1999).

Blijft wel de vraag in hoeverre *gedragsverschillen* tussen mensen aan verschillen in biologische erfelijkheid, dan wel sociaal milieu zijn toe te schrijven. Beide kunnen van belang zijn, maar de vraag is dan nog *in welke mate* dat het geval is. Op dit punt is de nature-nurture-controverse niet beslecht. Zo is er een voortgaand debat over de vraag in hoeverre verschillen in intelligentie zoals gemeten in IQ-tests aangeboren zijn dan wel bepaald zijn door de sociale omgeving. Als antwoord op die vraag zijn uiteenlopende kwantitatieve schattingen gemaakt, die alle vatbaar zijn voor methodologische kritiek. Ook moet erop gewezen worden dat zulke schattingen niet betrekking hebben op een vast, natuurlijk gegeven, maar zelf weer afhankelijk zijn van variabele sociale verhoudingen: hoe gelijkjer de sociale omstandigheden waarin mensen opgroeien, hoe meer de gemeten verschillen in intelligentie (en daarmee correlerende verschillen in schoolprestaties) kunnen worden toegeschreven aan aangeboren capaciteiten, en omgekeerd (Engzell & Troup, 2019).

Aannemelijk is wel – psychologische studies wijzen erop – dat variaties in aangeboren eigenschappen vaak medebepalend zijn voor individuele verschillen in gedragspatronen. Maar die verschillen zijn voor de sociologie minder interessant. In de sociologie gaat het veel meer om verschillen tussen groepen en samenlevingen. Wat deze verschillen betreft, gaan sociologen van de veronderstelling uit dat genetische variaties niet van belang zijn zolang het tegendeel niet bewezen of althans aannemelijk gemaakt is. Sociologen letten ter verklaring van groepsgebonden gedragsverschillen op verschillen in cultuur en socialisatie, die zij in verband brengen met de maatschappelijke positie van de desbetreffende groepen te midden van andere groepen en de ontwikkeling die ze in de loop van de tijd hebben doorgemaakt.

Toch zijn aangeboren verschillen tussen mensen voor de sociologie niet onbelangrijk. Ten eerste zijn ze van belang omdat ze mede ten grondslag liggen aan individuele variaties in gedrag en daarmee een fundamentele bron vormen van verscheidenheid, onvoorspelbaarheid, dynamiek en spanningen in het sociale leven. Zo kan socialisatie bij kinderen op meer of minder weerstand stuiten, afhankelijk van aangeboren temperamentverschillen.

In de tweede plaats zijn aangeboren verschillen sociologisch van belang voor zover ze direct waarneembaar zijn als uiterlijke fysieke kenmerken én mensen daar belang aan hechten. Als bijvoorbeeld veel mensen aan verschillen in huidskleur of andere zichtbare lichaamskenmerken een bepaalde betekenis toekennen, dan heeft dat maatschappelijke gevolgen. Hier geldt de stelling van de socioloog William I. Thomas, die bekendstaat als het *Thomas-theorema*:

'If men define situations as real, they are real in their consequences.'

(Thomas & Thomas, 1928: 572)

Thomas-
theorema

Ten slotte zijn in iedere samenleving twee soorten biologische verschillen belangrijk, niet alleen doordat er betekenis aan wordt gehecht, maar ook doordat ze verschillen in gedragsmogelijkheden met zich meebrengen: verschillen naar sekse en naar leeftijd. Mannen en vrouwen, volwassenen en kinderen vormen overal basiscategorieën, waartussen zich variërende relaties ontwikkelen (zie paragraaf 1.8 en hoofdstuk 7). Ook hier blijkt de verwevenheid van 'natuur' en 'cultuur'.

1.5 Interdependentie

Deze paragraaf bestaat uit twee delen. Eerst wordt betoogd dat mensen altijd en overal van elkaar afhankelijk, interdependent zijn. Vervolgens wordt aangegeven *hoe* mensen van elkaar afhankelijk zijn; in dat verband worden vier typen bindingen onderscheiden.

1.5.1 Afhankelijkheid

Formuleringen als 'mensen stemmen hun gedrag op elkaar af' of 'mensen delen met elkaar gevoelens en ideeën' kunnen de indruk wekken van persoonlijke keuzevrijheid: mensen doen dat, maar ze zouden het desgewenst ook kunnen laten. Die indruk is niet juist: of ze het prettig of onaangenaam vinden, het beseffen of er nooit bij stilstaan, mensen zijn onontkoombaar afhankelijk van anderen. Niemand zal ontkennen dat in alle samenlevingen bepaalde categorieën mensen sterk op anderen zijn aangewezen: zieken die verpleging behoeven, kinderen voor wie verzorging letterlijk van levensbelang is, bejaarden en invaliden die niet meer in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, werklozen die van een uitkering moeten leven. Het aantal mensen dat zo duidelijk van anderen afhankelijk is, is vrij groot: ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking is in die zin hulpbehoevend.

Fundamentele
afhankelijkheid
van anderen

Maar wie zegt dat mensen fundamenteel van elkaar afhankelijk zijn, bedoelt daarmee dat in zekere zin iederéén hulpbehoevend is. Ook gezonde volwassenen die wél in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, zijn met vele lijnen van interdependentie aan anderen gebonden. Mensen zonder bindingen bestaan niet. De tegenvoorbeelden die wel eens genoemd wor-

Ferale kinderen

den, zijn niet overtuigend. Het zelfgekozen bestaan-in-eenzaamheid van middeleeuwse kluzenaars bijvoorbeeld was maar betrekkelijk, omdat het afhankelijkheid van en omgang met anderen niet volledig uitsloot. Maar zelfs als het isolement totaal zou zijn geweest, dan nog blijft gelden dat het besluit om in afzondering te gaan leven, slechts kon rijpen in de specifieke sociale omgeving waarbinnen zo'n kluzenaar aanvankelijk leefde. Ook 'ferale kinderen', die niet door mensen maar door dieren zouden zijn grootgebracht, kunnen niet gelden als bewijs voor de stelling dat leven zonder afhankelijkheid van medemensen mogelijk is. Het is de vraag of er ooit mensen hebben bestaan die kort na hun geboorte door dieren werden verzorgd en die desondanks overleefden. De berichten daarover blijken bij nader onderzoek onbetrouwbaar te zijn, vooral wanneer het gaat om de precieze leeftijd waarop de pasgeborene volledig verstoken raakte van contact met mensen. Maar wat vaststaat over kinderen die voor een langere periode geen of zeer weinig contact met andere mensen hadden, is dat ze eigenschappen verloren of niet ontwikkelden die wij geneigd zijn algemeen menselijk te noemen, zoals het spraakvermogen (Anastasi, 1966: 107-112).

Dat mensen interdependent zijn is in hooggeïndustrialiseerde samenlevingen met hun verregaande arbeidsdeling gemakkelijk te demonstreren. Wanneer nauwgezet wordt nagegaan wie er allemaal aan te pas zijn gekomen om de etenswaren te produceren, te vervoeren en te verhandelen die uitgestald staan op de ontbijttafel van een doorsnee Nederlands huishouden, dan kunnen ingewikkelde en wijdvertakte netwerken worden gereconstrueerd tussen vele duizenden mensen, verspreid over de aardbol. Of om een voorbeeld te geven van de socioloog Abram de Swaan:

'Het papier waarop dit staat bevat hout gekapt door Noorse (?) bosarbeiders, misschien geschept in Zweden, chemicaliën in de inkt kunnen uit Soedanese olie komen, geraffineerd in het Botlekgebied, kleurstoffen zijn afkomstig uit India of van Argentijnse jagers.'

(De Swaan, 1982/1976: 40)

De onzekerheden waarvan de schrijver – zelfs door het gebruik van een '(?)' – blijk geeft, zijn veelzeggend: onze afhankelijkheden zijn zo onoverzienbaar geworden dat we niet eens precies weten van wie we nu eigenlijk afhankelijk zijn.

De gedachte dat mensen fundamenteel afhankelijk van elkaar zijn was en is niet altijd vanzelfsprekend. Ze gaat bijvoorbeeld in tegen de uit de zeventiende en achttiende eeuw stammende theorieën waarin de oorsprong van menselijke samenlevingen vergeleken wordt met het afsluiten van een contract. Volgens die contracttheorieën ging aan de situatie waarin mensen van elkaar afhankelijk zijn, een andere vooraf – een meer 'natuurlijke' toestand – waarin elk individu volstrekt autonoom was. Op een bepaald moment zagen de mensen echter in dat een geregelde samenwerking profijtelijker was en besloten ze om een soort verbond, een sociaal contract te sluiten.

De auteurs die reeds in de tweede helft van de achttiende eeuw de verschillende contracttheorieën bestreden – vooral enkele Parijse en Schotse filosofen – worden wel gezien als degenen die voor het eerst een principieel sociologische visie ontwikkelden, ook al kenden ze zelf het woord sociolo-

Contracttheorieën

Kritiek op contracttheorieën

gie nog niet. Ze ontkenen dat er ooit een tijd was geweest waarin mensen onafhankelijk van elkaar zouden hebben geleefd. Deze gedachte werd in een meer uitgewerkte vorm een kernargument waarmee de Fransman Emile Durkheim honderd jaar later met succes – hij werd in 1913 de eerste hoogleraar in de sociologie in Europa – het bestaansrecht van het toen nog nieuwe academische vak sociologie bepleitte. Durkheim verwierp eveneens de contracttheoretische voorstelling dat mensen oorspronkelijk pure individualisten waren en later werden opgenomen in een collectiviteit. Hij stelde daartegenover dat juist mensen die in stamverband leefden, zozeer deel uitmaakten van het sociale weefsel, dat ze niet of slechts in beperkte mate het bewustzijn konden ontwikkelen van een identiteit als afzonderlijk individu. In modernere samenlevingen daarentegen, zoals die zich vanaf de renaissance ontwikkelden, ontstonden juist de sociale voorwaarden waaronder het gevoel van individuele autonomie zich kon ontwikkelen: sterke arbeidsdeling en centraal staatsgezag (Durkheim, 1967/1893: 170-176).

Durkheim:
sociale
voorwaarden voor
individualisme

De onderlinge afhankelijkheid van mensen houdt in dat ze elkaar dwingend beïnvloeden, met andere woorden *macht* over elkaar uitoefenen (zie hierover hoofdstuk 6). Soms zijn de leden van een groep ongeveer in dezelfde mate van elkaar afhankelijk: de machtsverschillen zijn dan gering. Maar vaak ook is de afhankelijkheidsverhouding tussen mensen sterk eenzijdig: iemand is dan in veel hogere mate afhankelijk van een ander dan omgekeerd. Zo'n verhouding wordt *asymmetrisch* genoemd. In dat geval bestaat er een duidelijk machtsverschil; degene die het minst afhankelijk is, heeft de meeste macht.

**Onderlinge
afhankelijkheid
en macht**

**Asymmetrische
verhoudingen**

Het inzicht dat mensen altijd interdependent zijn, is niet in tegenspraak met de tegenwoordig vaak beschreven trend in de richting van 'individualisering'. Van individualisering kan worden gesproken wanneer er een tendens is dat mensen zich bij belangrijke keuzes in hun leven minder laten leiden door druk vanuit hun directe sociale omgeving (gezin en familie, bureaus en lokale gemeenschap) en minder gebonden raken aan vaste sociale kaders (zoals bijvoorbeeld kerk of politieke partij).

Individualisering

Dat zo'n tendens zich in Nederland en andere westerse samenlevingen voordoet, wordt ondersteund door allerlei gegevens over veranderingen gedurende de laatste vijftig jaar, zoals de toename van het aantal echtscheidingen, de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens, de daling van het kerkbezoek en de sterkere wisselingen in partijvoorkeur. Maar dit betekent niet dat mensen in het algemeen minder van elkaar afhankelijk worden. De individualiseringstendens hangt juist samen met het omvangrijker worden van netwerken van onderlinge afhankelijkheid (zie hierna paragraaf 1.7). Waar mensen zich bij hun keuzes minder laten leiden door hun directe sociale omgeving, zoeken ze bijvoorbeeld eerder adviezen in 'zelfhulpboeken' of televisieprogramma's, of oriënteren ze zich op internetfora van gelijkgestemden: zo worden ze meer afhankelijk van anderen die fysiek ver van hen verwijderd zijn. En waar gehuwde vrouwen zelfstandiger zijn geworden ten opzichte van hun echtgenoot, omdat ze zelf een betaalde baan hebben en aanspraak kunnen maken op een eigen uitkering, zijn ze tegelijk meer afhankelijk geworden van de arbeidsmarkt en de verzorgingsstaat.

Dat mensen interdependent zijn is een heel algemene uitspraak, die gepreciseerd moet worden. Mensen zijn op verschillende manieren van elkaar afhankelijk. Die verschillende vormen van afhankelijkheid kunnen we ordenen door een typologie van verschillende soorten 'bindingen'. We onderscheiden economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen als de vier manieren waarop mensen in alle samenlevingen van elkaar afhankelijk zijn.

1.5.2 Vier typen bindingen

Mensen in alle samenlevingen zijn van elkaar afhankelijk op vier manieren: door economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen.

1 *Economische bindingen*

In hun streven om in hun onderhoud te voorzien, zijn mensen steeds op elkaar aangewezen. Wanneer het gaat om de afhankelijkheden die te maken hebben met de productie en de distributie van schaarse goederen, zoals voedsel, kleding en onderdak, spreken we van *economische* bindingen. In de productie van goederen werken mensen met elkaar samen en zijn daarin van elkaar afhankelijk. Daarnaast is een bron van economische afhankelijkheid gelegen in het feit dat niet alle leden van de samenleving betrokken zijn bij productieve activiteiten. Zojuist kwam al ter sprake dat alle samenlevingen arrangementen kennen waardoor jonge kinderen, zieken, invaliden, bejaarden en anderen die niet door arbeid in eigen onderhoud voorzien, worden ondersteund. Een derde grond voor economische bindingen bestaat in de arbeidsdeling, die iedere samenleving in zekere mate kent. Waar mensen zich op speciale arbeidstaken toeleegen, hebben ze anderen nodig om in hun levensbehoeften te voorzien.

2 *Politieke bindingen*

Mensen zijn ook afhankelijk van elkaar omdat ze bescherming behoeven. Die behoefte komt vooral voort uit het feit dat mensen anderen fysiek kunnen bedreigen door gebruik van geweld. Er kan zich binnen een samenleving een aparte categorie van geweldsspecialisten ontwikkelen, die beschikken over gewelddmiddelen en deze niet alleen gebruiken in gewelddadige conflicten met *out-groups*, maar ook ter regulering van geweld binnen de eigen samenleving. Staten zijn organisaties die gebaseerd zijn op het gebruik van geweld (zie hoofdstuk 3). Met behulp van geweldsspecialisten (leger, politie) beschermen regeringen van staten hun burgers tegen geweld van binnen en buiten het eigen grondgebied, en oefenen ze ook coördinerende functies uit, waarbij ze de bevolking bepaalde taken en plichten dwingend kunnen opleggen. In sommige gevallen gebruiken staten geweld om delen van de bevolking te intimideren, te onderdrukken of zelfs te doden.

Afhankelijkheden die betrekking hebben op de fysieke dwang die mensen op andere mensen kunnen uitoefenen, noemen we *politieke* bindingen. Politieke macht berust in laatste instantie op het dreigen met en het gebruiken van geweld.

3 *Affectieve bindingen*

Mensen hebben elkaar nodig voor genegenheid, erkenning, steun, liefde, kortom voor bevrediging van hun behoefte aan affectie. Mensen zijn ook aan elkaar gebonden door negatieve gevoelens: animositeit, vijandschap, jaloezie, afkeer, haat. Afhankelijkheden tussen mensen die betrekking hebben op de positieve en negatieve gevoelens die ze voor elkaar koesteren, noemen we *affectieve bindingen*.

Zuigelingen die in hun eerste levensmaanden geen enkel blijk van emotionele warmte ondervinden, hebben slechtere overlevingskansen dan pasgeborenen die veel worden vertroeteld (Spitz, 1945). Hoewel affectie voor volwassenen meestal geen zaak is van leven en dood, bieden mensen in alle samenlevingen elkaar emotionele steun. Overal vindt men liefdesparen, gezinnen, families, vriendengroepen.

Vaak hebben mensen het gevoel te behoren bij een bepaalde vereniging, een bepaalde stad, een bepaald land. Dergelijke gevoelens van identificatie en solidariteit zijn vaak verbonden met gevoelens van antipathie jegens andere groepen: een rivaliserende familieclan, een concurrerend bedrijf, een gehate voetbalclub, een vijandig land. Kortom, affectieve bindingen kunnen zowel positief als negatief geladen zijn, en betrekking hebben op zowel kleine intieme groepen als omvangrijke collectiviteiten.

4 *Cognitieve bindingen*

Op cognitief gebied zijn mensen van elkaar afhankelijk doordat ze van elkaar en aan elkaar leren. Ze ontwikkelen kennis, dragen die aan elkaar over of houden die juist voor elkaar verborgen. Voor een belangrijk deel is hetgeen we gewoonlijk beschouwen als 'normaal menselijk leven' het resultaat van een langdurig leerproces, van socialisatie. Kinderen zijn voor het verwerven van kennis aangewezen op ouders, andere verzorgers, vriendjes, leraren. Volwassenen leren in het bijzonder van kennisspecialisten, zoals wetenschappelijke experts, journalisten of geestelijken. Het feit dat mensen over kennis beschikken die ze al dan niet ter beschikking kunnen stellen aan andere mensen die daaraan behoefte hebben, is een bron van afhankelijkheden. De afhankelijkheden die voortvloeien uit processen van kennisvorming en kennisoverdracht, noemen we *cognitieve bindingen*.

Het gaat bij deze vierdeling om een 'ideaaltypische' indeling; dat wil zeggen dat men in de sociale werkelijkheid nooit een puur economische of een puur politieke binding zal kunnen observeren, maar steeds een mengvorm zal aantreffen. Iedere sociale relatie omvat dus meer bindingen tegelijk. Wel kan een relatie in overwegende mate gebaseerd zijn op één van de typen afhankelijkheden. De ingewikkelde verwevenheid van de verschillende soorten bindingen blijkt heel duidelijk bij de studie van sociale ongelijkheid. Daarin spelen verschillen in bezit en inkomen, in politieke machtsmiddelen, in het vermogen anderen affectief te binden en in de beschikking over kennis allemaal een rol.

Affectieve bindingen

Cognitieve bindingen

Ideaaltypische indeling

Verwevenheid van bindingen

1.6 Interactie, cultuur en interdependentie: samenhang en accentverschillen

Samenhang interactie en cultuur

Interactie, cultuur en interdependentie zijn drie begrippen om de betrekkingen tussen mensen mee aan te geven, drie kanten van 'het sociale' die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Door interactie wordt cultuur gevormd, overgedragen en veranderd. Omgekeerd worden interacties tussen mensen mede bepaald door wat ze in eerdere interacties geleerd hebben, dus door hun cultuur. Door vroege socialisatie hebben ze geleerd zich op anderen te oriënteren. Ze hebben een taal geleerd waarmee ze een oneindige variëteit van informatie kunnen overdragen en ontvangen. De meeste interactie verloopt met behulp van gesproken of geschreven taal en andere symbolen, zoals bepaalde gebaren of bepaalde materiële voorwerpen. Symbolen zijn tekens die verwijzen naar iets anders, zonder dat er een vast en intrinsiek verband is tussen de vorm van het teken en datgene waar het naar verwijst. Zo is er geen enkel 'logisch' verband tussen het woord tafel en de objecten waar dat woord betrekking op heeft. Symbolen en hun betekenissen berusten op sociale conventies die veranderlijk zijn, en juist daardoor maken ze de ontwikkeling van veelvormige en cumulatieve menselijke cultuur mogelijk. Onderdeel van de cultuur zijn ook de aangeleerde normen of gedragsregels die mensen in hun onderlinge interactie in de praktijk brengen – of waar ze zich juist tegen afzetten.

Symbolen

Interactie en interdependentie

Interactie impliceert interdependentie, maar interdependentie houdt nog niet automatisch interactie in. De interdependentie tussen mensen verdwijnt niet op het moment dat hun interactie eindigt. Mensen kunnen van elkaar afhankelijk zijn zonder zich op elkaar te oriënteren, zonder zelfs maar van elkaars bestaan op de hoogte te zijn. Met elkaar vormen ze dan interdependentieketens waarvan ze elk voor zich slechts een beperkt gedeelte kunnen overzien. Interacties zijn te beschouwen als schakels in de keten – schakels die de keten in stand houden en veranderen en die op hun beurt mede worden bepaald door andere delen van de keten.

Bedoelde interactie vindt altijd plaats in de context van onbedoelde interdependenties. De wijze waarop mensen met elkaar omgaan, hangt af van de aard van hun interdependenties, die weer afhangt van de ruimere interdependentienetwerken (figuraties) waar deze deel van uitmaken. Wanneer mensen in een overwegend economische afhankelijkheidsrelatie tot elkaar staan, gedragen zij zich anders tegenover elkaar dan wanneer hun onderlinge binding vooral affectief van aard is. In een relatie van sterk eenzijdige afhankelijkheid met een daaruit voortvloeiend machtsverschil gaan mensen niet op dezelfde manier met elkaar om als in een egalitaire, op wederkerige afhankelijkheid gebaseerde relatie. Omgekeerd veranderen interdependenties in en door interactieprocessen. Zo wordt het affectieve gehalte van relaties in het algemeen sterker naarmate mensen frequenter en langduriger met elkaar omgaan (Van Doorn & Lammers, 1976/1959: 56 e.v.).

Cultuur en interdependentie

'Cultuur' en 'interdependentie' zijn eveneens onverbreekbaar met elkaar verbonden. Voorwaarde voor de overdracht van cultuur van generatie op generatie is een affectieve binding tussen kinderen en volwassen opvoeders en verzorgers. Met name in de cognitieve en affectieve bindingen komen 'cultuur' en 'interdependentie' samen. De kennis waardoor mensen

op elkaar zijn aangewezen, maakt deel uit van de cultuur. En de gevoelens die mensen voor elkaar koesteren en de manieren waarop ze daaraan uitdrukking geven, zijn in socialisatieprocessen gevormd.

Al zijn interactie, cultuur en interdependentie sociologische kernbegrippen die onverbreekbaar met elkaar verbonden zijn, toch hecht niet iedere socioloog aan elk ervan evenveel belang. Elk van deze begrippen legt de nadruk op verschillende aspecten van het sociale leven.

Het *interactiebegrip* richt de aandacht vooral op direct waarneembare handelingen en ontmoetingen op *microniveau*, dat wil zeggen binnen betrekkelijk kleine groepen en netwerken. Sociologen die met dit begrip werken zijn geïnteresseerd in vragen als: hoe gaan mensen in het dagelijks leven met elkaar om, hoe communiceren ze met elkaar, welke expliciete of stilzwijgende regels hanteren ze daarbij?

Het *cultuurbegrip* richt de aandacht op de betekenissen die mensen aan elkaars gedrag en hun eigen gedrag toekennen, de manieren waarop zij de wereld definiëren en interpreteren en op basis daarvan handelen. Het begrip wordt ook gebruikt om de overeenkomsten tussen de leden van een gegeven groep te belichten, hun gedeelde waarden, normen, kennis, gebruiken en voorkeuren in vergelijking met andere groepen. Spreken van 'de cultuur' van een bepaalde groep is echter problematisch; het risico is dat dan de homogeniteit en consensus in deze groep overschat worden en de verscheidenheid en spanningen binnen de groep uit het oog worden verloren.

Het *interdependentiebegrip* wijst onder meer op sociale betrekkingen van grote reikwijdte, die het bewuste streven van de betrokken individuen te boven gaan. Het is daarom bij uitstek geschikt voor analyses van maatschappelijke verbanden op *macroniveau*, in omvangrijke groepen en netwerken. Het vestigt ook de aandacht op ongelijke machtsverhoudingen en op daaruit voortvloeiende spanningen en conflicten.

In dit boek wordt aan ontwikkelingen in omvangrijke maatschappelijke verbanden veel aandacht besteed, en het begrip 'interdependentie' krijgt hier dan ook een centrale plaats. Het in de vorige paragraaf gemaakte onderscheid tussen economische, politieke, affectieve en cognitieve *bindingen* als de vier manieren waarop mensen interdependent zijn keert in de volgende hoofdstukken telkens terug.

Ook op grond van theoretische overwegingen is gekozen voor 'interdependentie' als centraal begrip. Het is, zoals gezegd, ruimer en meer omvattend dan 'interactie' en als sociologische categorie is het fundamenteeler dan 'cultuur'. Waar in de volgende hoofdstukken wordt ingegaan op interacties op microniveau, zullen deze worden bezien in de context van bredere interdependenties. Evenzo zullen processen van vorming, overdracht en verandering van cultuur met interdependenties in verband worden gebracht - niet alleen met cognitieve en affectieve bindingen, maar ook met economische en politieke. Het interdependentiebegrip dient zo als categorie met behulp waarvan we variaties en veranderingen in interactiepatronen en cultuurvormen inzichtelijk proberen te maken.

Microniveau

Macroniveau

1.7 Sociale processen en sociale ontwikkelingen

Deze paragraaf richt zich speciaal op de dynamiek van sociale veranderingen. Eerst gaan we in op sociale processen en ontwikkelingen in het algemeen. Vervolgens bespreken we, meer specifiek, twee maatschappelijke langetermijnontwikkelingen die nauw met elkaar samenhangen: functionele differentiatie en uitbreiding van interdependentienetwerken.

1.7.1 Continuïteit en verandering

Een menselijke samenleving is altijd in beweging; ze kan worden opgevat als een ingewikkeld samenspel van sociale processen, die zowel continuïteit als verandering inhouden. Sommige sociale processen hebben een terugkerend, zich herhalend karakter, zoals dagelijkse routines in huishoudens en in werksituaties, wekelijkse rituelen (bijvoorbeeld kerkgang op zondag) en jaarlijkse ceremonies (bijvoorbeeld op nationale feestdagen). Zulke terugkerende processen, vaak verbonden met natuurlijke dag- of jaarcyclus, bewerkstelligen sociale continuïteit. De notie van continuïteit wordt uitgedrukt in het sociologische begrip *sociale structuur*, dat verwijst naar onderling verbonden kenmerken van sociale verhoudingen met een zekere duurzaamheid; of anders geformuleerd, naar een min of meer stabiele sociale orde. Afhankelijk van het gehanteerde theoretische perspectief, wordt dit begrip verder ingevuld.

Sociale structuren zijn echter niet statisch. Terugkerende sociale processen herhalen zichzelf niet steeds op precies dezelfde wijze; op langere termijn gezien maken ze deel uit van bredere processen van sociale verandering. Samenlevingen veranderen steeds, door wijzigingen in de fysieke omgeving (denk bijvoorbeeld aan de uitbraak van pandemieën), demografische ontwikkelingen (zoals bevolkingsgroei), contacten met andere samenlevingen (die de vorm kunnen aannemen van toenemende handel en culturele uitwisseling, maar ook van politieke en militaire conflicten) en culturele (waaronder technologische) vernieuwingen.

Langetermijnontwikkelingen verlopen grotendeels ongepland. Wanneer mensen bepaalde individuele en collectieve doeleinden nastreven, dan kunnen die strevingen allerlei consequenties hebben die aanvankelijk niet waren voorzien. Dit inzicht werd reeds in 1767 onder woorden gebracht door de Schotse filosoof Adam Ferguson:

‘Mankind, in following the present state of their minds, in striving to remove inconveniences, or to gain apparent and contiguous advantages, arrive at ends which even their imagination could not anticipate. [...] Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with equal blindness to the future; and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action, but not the execution of any human design.’

(Ferguson, 1969/1767: 204-205)

De favoriete illustratie in het werk van veel – vooral conservatieve – negentiende-eeuwse sociologen is de Franse Revolutie. Begonnen als een beweging die ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ moest brengen, bleek die omwenteling te leiden tot een periode van terreur, de dictatuur van Napoleon en vervolgens de restauratie.

Ook in de twintigste eeuw zijn er tal van omwentelingen te noemen die dit verschijnsel illustreren. De Russische Revolutie van 1917, de Chinese

Sociale
structuur

Voortdurende
verandering van
samenlevingen

Ongepland
karakter van
langetermijn-
ontwikkelingen

Onbedoelde
gevolgen van
revoluties

revolutie die begon met de val van het keizerrijk in 1911 en eindigde met de communistische overwinning in 1949, de Iraanse opstand van 1978-1979 waarbij de sjah tot aftreden werd gedwongen, de ondergang van het communistische bestel in Oost-Europese landen rond 1989 – steeds geldt dat de idealen, de ambities en de verwachtingen van degenen die de verandering in gang zetten, sterk afweken van de latere consequenties. De dissidente schrijvers in de Sovjet-Unie of in Joegoslavië die hun regeringen bekritiseerden, voorzagen niet dat het verdwijnen van het communistische regime zou leiden tot het uiteenvallen van het land, heftig nationalisme en gewelddadige conflicten.

Milieuverontreiniging, verlies van biodiversiteit en door mensen veroorzaakte klimaatverandering leveren eveneens voorbeelden van het ongeplande karakter van maatschappelijke ontwikkelingen. Deze problemen zijn het onbedoelde resultaat van economische, technologische en demografische langetermijnontwikkelingen die zelf grotendeels ongepland zijn. En de sociale gevolgen ervan laten zich slechts ten dele overzien en beheersen (zie hoofdstuk 9).

Ook economische recessies zijn een voorbeeld van ongeplande, onbeheerste en onvoorziene sociale processen. Zulke processen hoeven echter niet altijd negatief beoordeeld te worden. Zo waren technologische ontwikkelingen waardoor de materiële welvaart toenam (zie hoofdstuk 2) en processen van staatsvorming waardoor het gebruik van geweld in het dagelijks leven verminderde (zie hoofdstukken 3, 4 en 11), eveneens in hoge mate ongepland.

Men mag er overigens niet van uitgaan dat alle sociale processen volledig 'blind' verlopen. Mensen proberen sociale processen vaak door *organisatie* – planmatige *coördinatie* van activiteiten ter bereiking van bepaalde doelen – beheersbaar te maken. De mate waarin ze dat nastreven en de mate waarin het lukt, variëren echter sterk. De vraag *in hoeverre* sociale processen in een bepaald geval ongepland en onbeheerst verlopen, moet door empirisch onderzoek beantwoord worden.

Organisatie

Dat aan langetermijnontwikkelingen geen plan ten grondslag ligt, wil niet zeggen dat ze een willekeurig verloop hebben. Veel van deze processen vertonen regelmatigheden. Zo verlopen ze vaak gedurende lange tijd in eenzelfde richting. Speciaal voor dit soort langetermijnveranderingen gebruiken we de term *ontwikkeling*. Voorbeelden hiervan, die in volgende hoofdstukken zullen worden belicht, zijn de opkomst en uitbreiding van markten (commercialisering), de opkomst, uitbreiding en centralisering van staten (staatsvorming) en de opkomst en groei van steden (verstedelijking). In al dergelijke gevallen creëren kortetermijnveranderingen gunstige condities voor verdere verandering in dezelfde richting.

Regelmatigheden in langetermijnprocessen

Al heel lang hebben sociale denkers zich afgevraagd of er regelmatigheden zijn die gelden voor de geschiedenis van de mensheid als geheel, vanaf de vroegste tijd tot nu toe. Veel auteurs in de negentiende eeuw beantwoordden die vraag bevestigend. Friedrich Engels bijvoorbeeld was van mening dat Karl Marx de 'ontwikkelingswet van de menselijke geschiedenis' had ontdekt, net zoals Charles Darwin dat had gedaan voor de organische natuur (Engels, 1977/1883: 152). Vroege sociologen als Auguste Comte en

Herbert Spencer meenden eveneens dat zij de algemene wetmatigheid waaraan de geschiedenis van de mensheid onderworpen was op het spoor waren gekomen en ze schroomden niet om de fasen te beschrijven langs welke zich alle maatschappijen overal ter wereld ontwikkelden. In de twintigste-eeuwse sociologie en culturele antropologie is veel kritiek geleverd op dit *evolutionisme*. Men viel het idee aan dat alle maatschappijen wetmatig een ontwikkeling met precies dezelfde stadia zouden doorlopen. Ook bestreed men de gedachte dat die ontwikkeling altijd vooruitgang betekende. Onder de indruk van deze aanvallen gaven de meeste sociologen de ambitie op om studie te maken van langetermijnontwikkelingen. In de laatste decennia echter is de belangstelling hiervoor herleefd. Daarvan zullen in de volgende hoofdstukken verschillende voorbeelden worden gegeven. Veel van de bestudeerde langetermijnprocessen hebben betrekking op een bepaalde historische periode (bijvoorbeeld de zestiende eeuw tot heden) en een bepaald geografisch gebied (bijvoorbeeld West-Europa). Daarnaast worden er ook pogingen gedaan om regelmatigigheden te beschrijven in de geschiedenis van de mensheid als geheel. Twee van de belangrijkste – die onderling nauw samenhangen – zijn functionele differentiatie en uitbreiding van interdependentienetwerken.

1.7.2 Langetermijnontwikkelingen: functionele differentiatie en uitbreiding van interdependentienetwerken

In deze paragraaf bespreken we twee belangrijke langetermijnontwikkelingen: functionele differentiatie en uitbreiding van interdependentienetwerken.

1 Functionele differentiatie

In de loop van de geschiedenis zijn verschillende interdependente individuen en groepen zich steeds meer op verschillende, onderling verbonden activiteiten gaan toeleggen: een langetermijnproces van functionele differentiatie. Het gaat hier om *arbeidsdeling* en *specialisatie* in de ruimste zin. Het omvat onder meer de vorming van *organisaties* die op specifieke doelen zijn gericht, zoals bedrijven, legers en kerken, waarin mensen gespecialiseerde functies vervullen. Het behelst ook *institutionele differentiatie*, de vorming van verschillende institutionele sectoren of sociale velden in de samenleving waarin verschillende normen, waarden en praktijken prevaleren. Denk hierbij aan het bedrijfsleven, het onderwijs, de gezondheidszorg of de rechtspraak. Het proces als geheel wordt voortgedreven door concurrentie, die versterkt wordt door toenemende bevolkingsdichtheid. In de concurrentie om schaarse middelen levert specialisatie vaak voordelen op, en krijgen meer gedifferentieerde samenlevingen een machtsvoorsprong ten opzichte van minder gedifferentieerde samenlevingen.

In dit proces verandert de aard van de afhankelijkheden: er vindt een ontwikkeling plaats van meer diffuse naar meer specifieke afhankelijkheden. In betrekkelijk ongedifferentieerde samenlevingen was er sprake van een verstrengeling van economische, politieke, affectieve en cognitieve bindingen; economische relaties waren tegelijkertijd ook politieke, affectieve en cognitieve relaties. Naarmate samenlevingen zich meer differentieerden, vormden zich sociale instituties waarin één type binding de andere als het ware naar de achtergrond drong. Er zijn groepen en instellingen ontstaan die gespecialiseerd zijn in de productieve functie, de beschermingsfunctie,

Functionele differentiatie

Van diffuse naar specifieke afhankelijkheden

Ontstaan van gespecialiseerde sociale instituties

de bevrediging van affectieve behoeften of de overdracht van kennis. Zo hebben zich in moderne samenlevingen organisaties ontwikkeld die zich speciaal op de productie van goederen toelagen: ondernemingen. Er heeft zich een politieke sector ontwikkeld met eigen instituten als ministeries, een parlement, diplomatieke diensten, een politieapparaat, een belastingdienst, een leger. Bepaalde typen relaties, zoals huwelijksrelaties, hebben een meer uitgesproken affectieve betekenis gekregen. De overdracht van kennis is voor een groot deel toegewezen aan onderwijsinstellingen en is steeds meer een specialisme geworden van bepaalde beroepsgroepen. Met andere woorden: in menselijke relaties zijn de verschillende typen bindingen gemakkelijker te herkennen naarmate men het heden dichter nadert.

Ook in de loop van een mensenleven vindt een proces plaats van uitsplitsing van bindingen. Een zuigeling ontwikkelt in het algemeen een hechte relatie met een of enkele volwassenen, op wie zij zowel voor voeding als voor bescherming, affectie en oriëntatie is aangewezen. Maar wanneer een kind opgroeit, ontstaan er relaties met veel meer mensen en al snel treedt er ook een zekere differentiatie in de bindingen op. Volwassen mensen in moderne samenlevingen hebben hun verschillende soorten afhankelijkheden gespreid over de gespecialiseerde takken van hun netwerken. In hun werk zijn hun relaties vooral economisch van aard, wanneer ze hun stem uitbrengen gaat het om hun politieke bindingen, wie een studie volgt heeft daar relaties waarin cognitieve bindingen domineren, terwijl in gezin en vriendenkring de affectieve bindingen primair zijn. Zo ontstaat in sterk gedifferentieerde samenlevingen de mogelijkheid om op allerlei manieren afhankelijk te zijn van een veelheid van vrij anonieme instellingen en tegelijkertijd betrekkelijk weinig afhankelijk te zijn van aanwijsbare personen. Die situatie kan mensen het illusoire gevoel geven dat ze onafhankelijk zijn; ze hebben hun afhankelijkheden zo verdeeld dat ze het idee hebben aan niemand in het bijzonder sterk gebonden te zijn. Aan de andere kant komt het ze vaak voor alsof ze verstrikt zijn geraakt in een klunten van bindingen: ze voelen zich afhankelijk van anonieme, onpersoonlijke instellingen.

Uitsplitsing van bindingen in individuele levensloop

In reactie hierop worden van tijd tot tijd voorstellen gedaan, en soms ook in de praktijk gebracht, om de differentiatie van het sociale leven af te remmen of terug te dringen. Mensen gaan bijvoorbeeld eigen voedsel verbouwen, of kopen hun etenswaren op de lokale boerenmarkt. Een ander voorbeeld is de vestiging van multifunctionele wijkcentra, die diverse diensten voor de buurtbewoners combineren. Zulke pogingen zijn niet altijd succesvol, en als ze het wel zijn, hebben ze slechts een marginaal effect op het algehele proces van functionele differentiatie. Maar wel geven ze aan dat bij veel mensen het gevoel leeft dat de differentiatie in onze tijd te ver dreigt door te schieten.

2 *Uitbreiding van interdependentienetwerken*

In de loop van de geschiedenis zijn steeds meer mensen over steeds grotere afstanden van elkaar afhankelijk geworden. Deze tweede trend hangt nauw samen met de eerste. In het proces van functionele differentiatie raken meer mensen over grotere afstanden van elkaar afhankelijk, doordat ze steeds minder direct in hun eigen behoeften kunnen voorzien. Het duidelijkst is dat zichtbaar op economisch gebied, zoals in paragraaf 1.5.1 al is

aangegeven. Omgekeerd draagt de uitbreiding van interdependentienetwerken bij aan functionele differentiatie, doordat de mogelijkheden van lonende specialisering hierdoor groter worden.

Onderdeel van deze ontwikkeling was de vorming van nationale staten, waarbinnen grote aantallen mensen steeds sterker op elkaar aangewezen raakten. Maar ook op bovennationaal niveau, over grote geografische afstanden werden de interdependenties steeds belangrijker.

Sinds de laatste decennia van de twintigste eeuw zien we een versnelling van die laatste trend. Dit leidt in de sociologie tot nieuwe problemen van begripsvorming. Zo is de betekenis van de woorden 'samenleving' en 'maatschappij' problematischer geworden. In paragraaf 1.1 werd gezegd dat met deze woorden doorgaans wordt bedoeld op de grootste sociale eenheid waartoe mensen behoren. In de sociologie, die zich ontwikkelde in een tijdvak waarin nationale staten sterk in betekenis toenamen, bedoelt men met 'een maatschappij' of 'een samenleving' gewoonlijk het sociale leven binnen één land. Op zichzelf is daar niet zo veel bezwaar tegen; ook in dit boek wordt de term 'samenleving' vele malen gebruikt om ermee te verwijzen naar de bindingen tussen mensen die leven binnen nationale grenzen. Maar dat is geen vanzelfsprekendheid. In allerlei opzichten zijn grotere netwerken van overheersend belang geworden en de sociale processen die zich binnen de grenzen van een bepaald land afspelen, zijn steeds meer afhankelijk geworden van ontwikkelingen op hogere integratieniveaus, tot en met het mondiale niveau. De 'grootste sociale eenheid' waartoe mensen behoren is dan niet de nationale staat maar de wereldsamenleving.

Wereldsamenleving

Mondialisering

Deze ontwikkeling in de richting van één wereldsamenleving wordt aangeduid met de term *globalisering* of *mondialisering*. Het gaat hierbij onder meer om economische bindingen. Zo zijn bijvoorbeeld beurshandelaren in New York, Londen, Amsterdam, Hongkong en andere steden door computerverbindingen en de internationalisering van kapitaalmarkten steeds directer bij elkaar betrokken. Maar ook relatief geïsoleerde groepen, zoals indianen in het Zuid-Amerikaanse regenwoud, worden steeds meer afhankelijk van mondiale processen, doordat zij bijvoorbeeld te maken krijgen met plantagehouders en houtexploitanten die voor de wereldmarkt produceren. Zoals uit deze voorbeelden blijkt, variëren de wijze waarop en de mate waarin mensen in mondiale netwerken worden opgenomen sterk, en brengt het proces vaak zeer asymmetrische verhoudingen met zich mee.

Ook in politiek opzicht kan van mondialisering worden gesproken. Nationale staten raken steeds sterker met elkaar verbonden. Bovennationale eenheden (zoals de Europese Unie) en internationale organisaties (zoals de Verenigde Naties) worden belangrijker, en daarmee boeten nationale staten aan autonomie in.

Economische en politieke bindingen op wereldniveau werken ook door in bovennationale cognitieve en affectieve bindingen, die op hun beurt de economische en politieke bindingen beïnvloeden. Daarbij spelen de communicatiemediën een cruciale rol: kranten en tijdschriften met een internationaal bereik, telefoonnetwerken, radio- en televisiezenders, e-mail en internet. Een aardbeving in Californië, een bomaanslag in Algerije, een catastrofaal verlopende ruimte-expeditie: over de hele wereld kunnen mensen er vrijwel gelijktijdig kennis van nemen. Wereldwijd gedistribueerde

Rol van communicatiemediën

beelden en geluiden maken het mogelijk dat dezelfde liedjes in alle werelddelen worden meegezongen en dat wordt meegemaakt met dezelfde films en soapseries. Er ontstaat een 'wereldcultuurstelsel' met een aantal dominerende centra (De Swaan, 1991, 1995; Heilbron, 1995). In die ontwikkeling verruimen zich ook de affectieve bindingen, worden de groepen ten opzichte waarvan mensen wij-gevoelens vormen omvangrijker en meer gespreid (hierover meer in hoofdstuk 4).

Het proces van mondialisering roept echter ook weerstanden en tegenbewegingen op: protectionistische maatregelen, separatisme en nationalisme, het benadrukken van etnische of culturele uniciteit. Vaak treedt ook vermenging op, 'hybridisering', waarbij culturelementen van elders selectief worden opgenomen in de lokale cultuur, daarmee verbindingen aangaan en zo worden omgevormd tot iets nieuws (Nederveen Pieterse, 1995). Dergelijke reacties op mondialisering zijn medebepalend voor de wijze waarop het proces zich voortzet.

Weerstanden
tegen
mondialisering

Hybridisering

Mondialisering heeft de afgelopen decennia om verschillende redenen weerstanden opgeroepen. Op de foto een demonstratie in Brussel (2016) tegen TTIP, het inmiddels bevroren vrijhandelsverdrag tussen de EU en de Verenigde Staten.

1.8 Basiscondities van menselijk samenleven

Menselijk samenleven is slechts mogelijk als aan een groot aantal voorwaarden is voldaan. Voor sommige van die condities of basisgegevens hebben sociologen bijzondere belangstelling omdat ze belangrijke sociale consequenties hebben: biologische, demografische en geografische condities.

Een *biologische* basisconditie is gelegen in het feit dat de menselijke soort grosso modo verdeeld is in twee seksen, die allebei nodig zijn voor de voortplanting. Op basis van dit gegeven worden culturele *gender*-onderscheidingen gemaakt, die mannen en vrouwen classificeren als sociale categorieën waaraan verschillende betekenissen worden toegekend. Deze

Biologische basisgegevens: verschillen in sekse en leeftijd

betekenis en de daarmee verbonden sociale verhoudingen variëren tussen samenlevingen en veranderen in de loop van de tijd.

Een ander biologisch basisgegeven is gelegen in het feit dat mensen in de loop van hun leven fysieke veranderingen ondergaan die ook veranderingen in gedragsmogelijkheden inhouden. Een samenleving bestaat op enig moment uit verschillende leeftijdscategorieën, een verdeling waarin zeer jonge en zeer oude mensen relatief eenzijdig van gezonde volwassenen afhankelijk zijn. De biologische verschillen tussen mensen van verschillende leeftijden geven vorm aan hun onderlinge relaties, maar bepalen deze niet. Net als bij sekseverschillen het geval is, worden aan onderscheiden leeftijdscategorieën verschillende sociaal-culturele betekenissen toegekend, met consequenties voor hun onderlinge verhoudingen. De biologische basisgegevens van sekse en leeftijd krijgen in verschillende samenlevingen in uiteenlopende sociale arrangementen – waaronder familie-verhoudingen – gestalte.

Demografische basisgegevens: bevolkingsomvang en bevolkingsdichtheid

Demografische condities hebben betrekking op het feit dat mensen in bepaalde aantallen op een bepaald grondgebied met elkaar samenleven. De basisvariabelen zijn bevolkingsomvang en bevolkingsdichtheid. Andere demografische variabelen betreffen de bevolkingssamenstelling: de getalsverhoudingen tussen de geslachten, tussen leeftijdscategorieën en tussen etnische groepen. Al deze grootheden veranderen door variaties in geboorte, sterfte en migratie, die weer afhangen van de maatschappelijke verhoudingen. Terwijl het geboorte- en het sterfteniveau voor de lange termijn fundamenteel zijn, kunnen migratiestromen op korte termijn een meer direct effect hebben op de omvang, dichtheid en samenstelling van de bevolking in een gegeven gebied. Wijzigingen in menselijke bindingen worden beïnvloed door demografische ontwikkelingen, die op hun beurt in hoge mate bepaald worden door de bindingen tussen mensen.

Geografische basisgegevens

Een soortgelijke wisselwerking kan men waarnemen als het gaat om de *geografische* basisgegevens, om het feit dat mensen leven in een fysieke omgeving waar zij afhankelijk van zijn en waar zij vorm aan geven. Aan de ene kant gaat het om de invloed die het fysieke milieu uitoefent op de samenleving. Wonen mensen in iglo's of in een torenflat, worden ze bedreigd door wilde dieren of vooral door micro-organismen, zijn ze op lastdieren aangewezen of kunnen ze zich per metro verplaatsen? Aan de andere kant gaat het om de invloed van samenlevende mensen op hun fysieke omgeving. Uit de zojuist genoemde voorbeelden blijkt al dat die omgeving niet louter van nature gegeven is: zij is ten dele door mensen gemaakt, dienstbaar gemaakt aan hun doeleinden. Deze menselijk invloed is het meest zichtbaar in steden.

Van begin af aan heeft in de sociologie het stedelijk leven veel aandacht gekregen. En nog steeds maken vragen over verstedelijking en steden een belangrijk deel uit van de sociologie. Wat betekent het toegenomen belang van steden voor het sociale leven? Onder welke condities doet zich verstedelijking voor en welke gevolgen heeft verstedelijking voor andere maatschappelijke ontwikkelingen?

Meer algemene sociologische kernvragen over geografische condities zijn: hoe en in welke mate zijn mensen in staat hun fysieke milieu te beheersen? En welke gevolgen heeft dat voor hun sociale leven? Op lange termijn gezien hebben de mogelijkheden van beheersing zich uitgebreid, maar deze

is ook nu verre van volmaakt. Beheersing op grotere schaal heeft nieuwe, omvangrijker problemen met zich meegebracht. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de mondiale milieuproblematiek. Meer in het algemeen illustreert deze problematiek het feit dat de pogingen van mensen om hun omgeving naar hun hand te zetten vaak repercussies hebben die ze aanvankelijk niet hadden voorzien.

1.9 Arrangementen ter beheersing van problemen van het samenleven: sociale zorg en sociale controle

Mensen streven er niet alleen naar om de fysieke omgeving beter te beheersen, ze pogen ook controle uit te oefenen over het sociale leven. Overal proberen mensen op ten minste twee manieren de continuïteit en de orde van hun samenleving te waarborgen: door sociale zorg en sociale controle.

Sociale zorg heeft betrekking op handelingen waarmee mensen doelbewust andere mensen helpen en ondersteunen zonder daar onmiddellijk een tegenprestatie of beloning voor terug te verwachten. Zulk gedrag is niet per definitie altruïstisch. Het kan gemotiveerd zijn door de verwachting van niet-onmiddellijke wederkerigheid (je helpt bijvoorbeeld je burens in de verwachting dat zij jou in de toekomst zullen helpen als dat nodig is), of door vrees voor verlies van status of reputatie (je helpt je burens omdat je anders sociale status in de lokale gemeenschap zou kunnen verliezen). Veel sociale zorg is informeel, vindt bijvoorbeeld plaats in buurt- of familieverband. Daarnaast kan zorg de vorm aannemen van betaald werk dat aan formele regels is onderworpen.

Sociale zorg

Zowel informele als formele sociale zorg is vooral gericht op leden van de eigen groep of samenleving die niet in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, zoals kinderen, zieken, gehandicapten en ouderen. Zoals opgemerkt zijn zulke mensen het duidelijkst afhankelijk van de steun van anderen. Deze hulpbehoevendheid van een deel van de bevolking is een van de universele samenlevingsproblemen: overal en in alle tijden zijn er bepaalde verzorgingsarrangementen ontwikkeld om voor dit probleem duurzame oplossingen te vinden. Deze dragen bij tot sociale continuïteit, zonder overigens altijd de zorg te garanderen die naar de gangbare maatstaven van de samenleving toereikend is.

Met het begrip *sociale controle* wordt bedoeld op de manieren waarop mensen anderen ertoe brengen of dwingen zich aan normen of regels te houden. Dat houdt in het algemeen de toepassing van *sancties* in: beloningen (positieve sancties) voor gedrag dat overeenstemt met gangbare normen, straffen (negatieve sancties) voor gedrag dat daarmee in strijd is. In het alledaagse sociale verkeer worden voortdurend sancties uitgewisseld, bijvoorbeeld in de vorm van complimenten en aanmoediging, kritiek en afkeuring. Regels noch sancties liggen voor eens en altijd vast; wie welke regels tegenover wie met welke sancties kan doorvoeren, is vaak voorwerp van strijd, waarvan de uitslag afhangt van machtsverhoudingen die in de loop van de tijd veranderen. Zware negatieve sancties met een dwingend karakter worden toegepast in de context van asymmetrische machtsverhoudingen. In staten worden overtredingen van wettelijke regels gedefinieerd als crimineel

Sociale controle

gedrag en houden functionarissen van gespecialiseerde instellingen zich beroepsmatig bezig met het opsporen en bestraffen van overtreders van deze regels (zie hoofdstuk 11).

De begrippen sociale zorg en sociale controle overlappen elkaar. De meeste sociale zorg bevat ook elementen van sociale controle. Dit geldt heel duidelijk voor de verzorging en opvoeding van kinderen. Maar het is bijvoorbeeld ook te zien waar maatschappelijk werkers zich bemoeien met 'probleemgezinnen', waar psychiaters personen die afwijken van bepaalde alledaagse normen als geestesziek definiëren en dienovereenkomstig behandelen (hoofdstuk 10), of waar de overheid immigranten verplicht cursussen te volgen ten behoeve van hun 'integratie' in de samenleving (hoofdstuk 8). Of en in hoeverre sociale zorg altijd een vorm is van sociale controle, is overigens een omstreden kwestie.

Collectieve arrangementen van sociale zorg en sociale controle verschillen van samenleving tot samenleving en veranderen in de loop van de tijd. Wanneer men hun ontwikkeling over een lange termijn beziet, springen de in paragraaf 1.7.2 behandelde processen van functionele differentiatie en uitbreiding van interdependentienetwerken in het oog. In moderne, hooggeïndustrialiseerde samenlevingen hebben zich specialistische, door professionals gedreven instellingen van sociale zorg (zoals ziekenhuizen en kinderopvangcentra) en sociale controle (zoals politie en gevangenis) gevormd. In de twintigste eeuw groeiden in welvarende landen sociale-zorginstellingen uit tot wat bekend is geworden als de *verzorgingsstaat*, gekenmerkt door omvattende nationale regelingen inzake materiële ondersteuning, onderwijs en gezondheidszorg (hoofdstuk 10). Met betrekking tot sociale controle, of meer specifiek de vervolging en bestraffing van wets-overtreders ('criminelen'), zien we soortgelijke tendenties van specialisering, professionalisering, formalisering en centralisering (hoofdstuk 11).

Ten slotte

Het terrein van de sociologie is uitgestrekt en veelvormig. Dit inleidende hoofdstuk biedt een eerste verkenning. Om het gebied enigszins overzichtelijk te maken zijn verschillende conceptuele ordeningen aangebracht: drie sociologische basisbegrippen als aanduiding van de sociale werkelijkheid; vier soorten bindingen of typen interdependentie; twee algemene langetermijnontwikkelingen; drie soorten basiscondities; twee soorten arrangementen ter beheersing van samenlevingsproblemen. Doel van die indelingen is om de lezers oriëntatiepunten te geven die als houvast kunnen dienen voor de volgende hoofdstukken. Wie dit hoofdstuk goed gelezen heeft, zal het schema van de hoofdstukkenindeling in de inleiding van dit boek beter begrijpen.

